МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ
ТА ЖУРНАЛІСТИКИ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

ВАЛЕНТИНА ТИТАРЕНКО

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчально-методичний посібник
для студентів-філологів

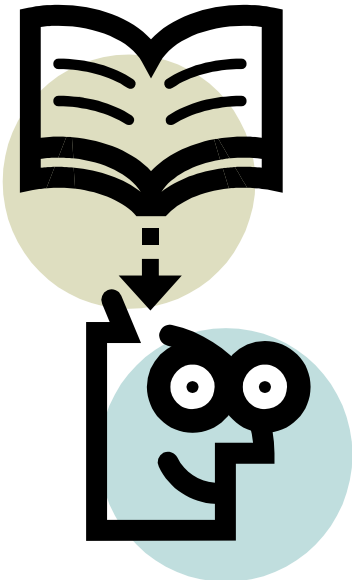

ЖИТОМИР – 2025

УДК 811.161.2 (076)
Т-46

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 23 квітня 2025 року)

Рецензенти: **Гримашевич Галина Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка;
Денисюк Василь Вікторович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету;
Тищенко Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Титаренко В. М. Історична граматика української мови : навчально-методичний посібник для здобувачів-філологів. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 128 с.

У посібнику з історичної граматики української мови запропоновано перелік тем і основних теоретичних питань до них, питання для самоконтролю, питання до екзамену, теми рефератів, тексти для аналізу.

Зважаючи на практичну спрямованість курсу, до кожної теми подаються практичні та тестові завдання, виконання яких сприятиме виробленню стійких умінь та навичок з історичної граматики української мови.

© Титаренко В. М., 2025

© Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ 7

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ 21

Тема: ВСТУП. ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 21

Тема: ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИЙ МОВНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 22

Тема: ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З НАСТУПНИМ J 27

Тема: ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ 30

Тема: ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ 36

Тема: ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ ЗРЕДУКОВАНИХ ГОЛОСНИХ. ФОРМУВАННЯ ОРИГІНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 40

Тема: ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА. ІМЕННИК 47

Тема: СТАНОВЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ 52

Тема: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ 57

Тема: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ 62

Тема: ФОРМУВАННЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ДІЙСНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА 66

Тема: ІМЕННІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ІНФІНІТИВ. СУПІН. ДІЄПРИКМЕТНИК. ДІЄПРИСЛІВНИК. УМОВНИЙ ТА НАКАЗОВИЙ СПОСІБ. 74

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ ДО МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ 79

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА 83

ДОДАТКИ 85

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 115

ПЕРЕДМОВА

Курс «Історична граматика української мови» за програмою студенти вивчають у І семестрі третього року навчання (5 семестр). В умовах становлення національної школи особливо гостро стоїть питання удосконалення фахової підготовки вчителів-словесників, формування в них практичних умінь і навичок. У висококваліфікованій підготовці таких учителів курс «Історична граматика української мови» посідає одне з першорядних місць.

Основною **метою** викладання дисципліни «Історична граматики української мови» є формування в майбутніх філологів та учителів-філологів системи лінгвістичних знань з історичної фонетики та морфології, вироблення в них чітко сформованих умінь і навичок вільного володіння нормами літературної мови, уміння пояснення фонетичних та морфологічних явищ у діахронії з проекцією на синхронію.

1.2. Основними **завданнями** курсу є вивчення таких проблем:

* поняття про історію мови як науку;

* об’єкт, предмет та завдання курсу;

* історія мови та історична граматика як дві галузі загального курсу історії мови;

* зв’язок історичної граматики з іншими дисциплінами лінгвістичного циклу;

* основні джерела вивчення історії мови;

* питання походження української мови;

* шляхи вирішення проблеми походження української мови;

* місце української мови серед інших слов’янських мов;

* проблема періодизації української мови;

* праіндоєвропейська мовна доба;

* праслов’янський період;

* період розпаду праслов’янської мови-основи;

* питання про спільносхіднослов’янську мову;

* давньоукраїнський (києворуський) період розвитку мови;

* проблема розпаду праслов'янської мови (традиційний та сучасні погляди);

* питання прабатьківщини слов'ян;

* проблема писемності як частина глобальної проблеми культури людства;

* історична фонетика, її предмет і завдання;

* фонологічна система праіндоєвропейської мови;

* закон відкритого складу та зміни, пов'язані з ним;

* вирівнювання часокількості та зміни, пов'язані з нею;

* три перехідні пом'якшення задньоязикових та їх рефлекси в сучасній українській літературній мові та українських діалектах;

* явище йотового пом'якшення та його ре рефлекси в сучасній українській літературній мові та українських діалектах;

* перебудова фонологічної системи праслов'янської мови;

* фонологічні процеси періоду розпаду праслов'янської мови та їх відбиття в сучасній українській літературній мові та українських діалектах;

* система голосних та приголосних в XI – XIV століттях;

* занепад зредукованих та зміни, пов'язані з ним;

* історія становлення морфологічної системи української мови;

* історія становлення граматичних категорій іменника;

* історія становлення прикметника;

* історія становлення числівника;

* історія становлення займенника;

* історія становлення дієслова та його категорій і форм;

* історія становлення прислівника;

* історія становлення службових слів в українській мові;

* проблеми історичного синтаксису.

Завдання курсу полягає в тому, щоб глибше засвоїти висвітлені в лекційному курсі теми, осмислити певні суперечливі тези, що стосуються проблем походження, періодизації, становлення української мови та інших тем;

поглибити та закріпити у свідомості студентів набуті раніше знання про граматичну природу української мови, сформувати в майбутніх філологів творчий підхід до вивчення мовних явищ, виробити навички самостійної дослідницької роботи. Увага однаковою мірою звертається й на засвоєння теоретичного матеріалу, і на практичне його закріплення. Насамперед це стосується дискусійних питань, зокрема питань про походження української мови, її місця серед інших слов'янських мов, проблема періодизації української мови, відбиття давніх фонетичних та морфологічних процесів у сучасній українській літературній мові та українських діалектах.

Структура кожного заняття передбачає систему контрольних питань, що послужать базою для семестрових іспитів та державного. Різноманітні вправи, завдання, проблемні питання до практичних занять передбачають глибше засвоєння питань з історичної фонетики та історичної морфології української мови.

Важливим завданням є вироблення навичок практичного аналізу мовних явищ, що акумулює в собі також теоретичні знання з цих та інших розділів, дає можливість глибшого оволодіння граматичними нормами сучасної української літературної мови.

Усе це в комплексі й допоможе сформувати майбутнього філолога з серйозним теоретичним та практичним підґрунтям, зі своєю власною позицією щодо багатьох проблемних положень цих розділів.

Практичні з історичної граматики української повинні бути спрямовані насамперед на вироблення в здобувачів навичок самостійної роботи, тому до кожного заняття розроблена система індивідуальних завдань.

Посібник допоможе філологам в організації навчального процесу, сприятиме ефективному вивченню матеріалу історичної граматики української мови, виробленню необхідних практичних умінь та навичок.

Студенти повинні вміти:

- аналізувати погляди вчених на проблему походження та періодизації української мови;

- визначати та аналізувати фонетичні явища в словах з чіткою хронологізацією та поясненням;
- відтворювати праіндоєвропейську та праслов'янську форми слів;
- аналізувати всі фонетичні зміни, які відбулися в словах у різні періоди розвитку мови;
- аналізувати частини мови з урахуванням історичних коментарів до розвитку граматичних категорій та форм;
- виконувати повний фонетичний аналіз слова та морфологічний розбір частин мови з урахуванням історичних коментарів до розвитку граматичних категорій та форм;
- аналізувати давні тексти;
- розрізняти мовні явища в діахронії та синхронії.

Запропоновані завдання добиралися автором самостійно або за такими навчальними посібниками:

1. Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматика української мови: Зб. вправ. Київ: Вища школа, 1988. 232 с.

2. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.

3. Леута О. І., Гончаров В. І. Старослов'янська мова: збірник вправ і практичних завдань. Київ: «Вища школа», 2004. 200 с.

4. Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

5. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий світ – 2000», 2007. 188 с.

6. Юсип-Якимович Ю. В., Шило О. В. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Київ: Знання, 2009. 279 с.

Інформаційний обсяг освітньої компоненти

Модуль 1. Історична фонетика української мови.

Курс історії української мови як наукова дисципліна. Історична граматика й історія української мови як частини загального курсу історії мови. Предмет, завдання і значення курсу «Історична граматика української мови», його місце в лінгвістичній підготовці вчителя-словесника. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами. Методи дослідження історичних процесів розвитку мови. Становлення та розвиток мови.

Питання прабатьківщини слов'ян. Джерела вивчення історії української мови. Проблема періодизації історії української мови (погляди В. Німчука, Ю. Шевельова, О. Царука, О. Горбача, Г. Півторака). Поняття «малоруська мова», «давньоруська мова», «спільносхіднослов'янська мова». Виникнення і розвиток писемності у слов'ян. Глаголичне і кириличне письмо у східних слов'ян. Проблеми історичної граматики у працях Л. Булаховського, Ю. Шевельова, О. Царука, Г. Півторака, О. Горбача, В. Німчука, Є. Тимченка та ін. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Типологічні риси української мови.

Фонологічна система праіндоєвропейської мови. Система фонем, успадкована від праіндоєвропейської мовної доби. Структура складу праслов'янської мови (тенденція до розташування звуків у складі в порядку їх зростаючої звучності а сполучення звуків, однорідних з погляду їх переднього і заднього творення) та його функціонування.

Зміни приголосних у сполученні з наступним j. Палаталізації задньоязикових приголосних.

Фонологічна система української мови праслов'янського періоду та періоду розпаду праслов'янської мови-основи. Доля звукосполук *-tort-, -tolt-, -tert-, -telt-* у праслов'янських діалектах, що лягли в основу української мови. Доля звукосполук *-ort, -olt* на початку слова. Явище деназалізації. Історія фонеми, що передавалася у найдавніших українських пам'ятках буквою ѣ. Явище «нового» ятя. Витворення фарингального *г* в українській мові.

Фонологічна система української мови періоду Київської Русі. Занепад зредукованих ъ, ь. Час, причини. Зміна структури складу як наслідок занепаду зредукованих. Доля звукосполук *–tъrt-, -tьrt-, -tъlt-, -tьlt-* у діалектах, що лягли в основу української мови. Явище другого повноголосся. Доля звукосполук *-trъt-, -trьt-, -tlъt-, -tlьt-* у діалектах, що лягли в основу української мови. Історична основа чергування *о, е // і* в українській мові. Історична основа чергування *о, е // ǿ* в українській мові. Доля зредукованих (напружених) перед [*й*]. Спрощення в групах приголосних як наслідок занепаду зредукованих. Асимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих.

Дисимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих. Основні причини ствердіння приголосних в українській мові. Проблема твердості/м'якості приголосних у світлі останніх наукових досліджень. Історична основа чергування *е // о* після шиплячих та *й*.

Історія фонеми /*і* / в українській мові. Історія фонеми /*е* / в українській мові. Історія фонеми /*о* / в українській мові. Історія фонеми /*а* / в українській мові. Історія фонеми /*и* / в українській мові. Явище конвергенції *и* <^{і}*ы*.

Модуль 2. Історична граматика української мови.

Предмет і завдання історичної морфології. Значення фактів історичної морфології для розуміння морфологічної системи сучасної української літературної мови і морфологічних характеристик говорів української мови. Загальна характеристика частин мови, успадкованих від індоєвропейської та праслов'янської мовних епох. Історія розвитку і становлення основних граматичних категорій.

Іменник. Становлення основних граматичних категорій іменника. Основані зміни в системі граматичних категорій іменника давньоруської мови. Втрата двоїни як граматичної категорії. Розвиток категорії істот і неістот та морфологічні засоби їх вираження. Словотвір іменників. Найдавніші словотвірні іменникові афікси, успадковані українською мовою. Давні типи відмінювання імен. Принципи класифікаційного поділу іменних основ. Детермінативи як засоби оформлення давніх основ. Поступове руйнування

традиційної іменникової словозміни в давньоруській мові. Перегрупування відмінювання за родовою приналежністю іменників. Взаємодія відмінювання іменників різних основ як відображення живомовного процесу уніфікації і становлення іменникових парадигм, взаємовпливи у відмінюванні іменників.

Становлення 1-ї відміни іменників в українській мові. Відображення основних тенденцій становлення закінчень іменників 1 відміни у пам'ятках староукраїнської мови. Основані порівняльні характеристики літературно-нормативної і діалектної словозміни іменників І відміни.

Становлення 2-ї відміни іменників в українській мові. Джерела становлення сучасної 2 відміни іменників. Відображення у характері закінчень форм однини іменників 2 відміни взаємодії і взаємовпливів давніх іменних основ. Історія відмінкових закінчень множини іменників 2 відміни. Порівняльна характеристика сучасних літературно-нормативних і діалектних закінчень іменників 2 відміни.

Становлення 3-ї відміни іменників в українській мові. Джерела становлення 3 відміни іменників. Історія розвитку парадигми іменників 3 відміни.

Становлення 4-ї відміни іменників в українській мові. Джерела становлення 4 відміни іменників. Історія розвитку парадигми іменників 4 відміни.

Основні відомості про словозміну множинних іменників.

Розрізнення двох груп займенників у давньоруській мові – особових і неособових. Основні морфологічні і синтаксичні характеристики цих груп займенників. Історія розвитку особових займенників в українській мові. Особливості відмінювання особових та зворотного займенників у давньоруській мові. Історія розвитку неособових займенників в українській мові Особливості відмінювання неособових займенників у давньоруській мові. Джерела становлення предметно-особового займенника та історія його форм. Основні лінії розвитку словозміни особових займенників в українській мові.

Порівняльні характеристики літературно-нормативних і діалектних займенникових форм.

Виокремлення прикметника в самостійну частину мови як наслідок функціонально-граматичної диференціації класу імен. Характер граматичних категорій прикметника. Іменні (нечленні) та займенникові (членні) прикметники. Їх історія. Іменні прикметникові форми як первинний морфологічний розряд. Словозміна і характер граматичних категорій іменних прикметників, особливості їх синтаксичного функціонування. Залишки іменних прикметникових форм у сучасній українській мові і специфіка їх уживання. Джерела формування займенникових прикметників і шляхи їх морфологічного становлення. Словозміна займенникових прикметників у давньоруській мові. Розвиток займенникового відмінювання прикметників в українській мові. Становлення стягнених прикметникових форм однини і множини. Специфіка паралельного функціонування повних і стягнених прикметникових форм у сучасній українській літературній мові.

Історія форм ступенів порівняння якісних прикметників. Основні морфонологічні принципи вживання суфіксів форми вищого ступеня порівняння. Основні словотвірні характеристики якісних і відносних прикметників в історичному становленні.

Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів давньоруської мови. Відображення неоднорідного генетичного складу числівникових слів давньоруської мови в особливостях їх словозміни. Характеристика визначальних тенденцій становлення числівника як окремого лексико-граматичного класу слів. Історія розвитку числівника в українській мові. Структурна характеристика прости х, складних і складених числівників у давньоруській мові. Втрата прикметникових і іменникових морфологічних ознак і завершення тенденцій до формування значення абстрактного числа – основні передумови виділення числівника в окрему частину мови. Становлення складу і словозміни кількісних і збірних числівників. Словозміна порядкових

числівників. Джерела становлення сучасних відмінкових закінчень числівників. Паралельні відмінкові форми числівників.

Граматичні категорії і форми дієслова у давньоукраїнській мові. Типи дієслівних основ і їх роль у формотворенні.

Особові форми дієслова. Система часових форм дієслова в давньоруській мові. Морфологічна характеристика форм теперішнього часу. Історія витворення дієслівних флексій теперішнього часу.

Морфологічні і значеннєві ознаки минулих часів дієслова у давньоруській мові. Історія і становлення форм дієслів минулого часу. Значення і творення форм імперфекта й аориста – простих форм минулого часу. Значення і творення форм перфекта і плюсквамперфекта – складених форм минулого часу. Становлення граматичної категорії виду і руйнування первинної системи форм минулого часу. Руйнування аналітичних форм минулого часу. Функціональні і формальні зміни у складі перфектних форм. Формування нової форми минулого часу на основі колишнього перфекта.

Морфологічні і значеннєві ознаки форм майбутнього часу дієслова у давньоруській мові. Історія і становлення форм дієслів майбутнього часу. Вираження майбутньої дії за допомогою форм теперішнього часу як наслідок процесу видової диференціації дієслів. Значення і творення форм майбутнього часу.

Неособові форми дієслова. Інфінітив, супін. Їх історія. Історія і становлення форм умовного та наказового способу. Значення і засоби вираження форм умовного і наказового способів.

Система дієприкметникових форм, їх формальні і значеннєві характеристики. Розвиток категорії дієприслівників.

Основні словотвірні характеристики дієслів в історичному висвітленні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

1. Білоусенко П. І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник [Текст] : [посібник] / П. І. Білоусенко; [відп. ред. Л. А. Москаленко]; Запоріз. нац. ун-т, Південноукр. наук. іст.-дериватол. центр. Запоріжжя: ЛІПС, 2021. 110 с.
2. Брус М. П. Історична граматика української мови. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці / У 3 частинах. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 184 с.
3. Брус М. П. Історична граматика української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с.
4. Денисюк В. В. Історична граматика української мови. Синтаксис: навчально-методичний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 112 с.
5. Історія української мови : словник-довідник / ідея, упорядкування та окремі статті В. В. Денисюка. Умань: Візаві, 2013. 387 с.
6. Колоїз Ж. Історична граматика української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
7. Колоїз Ж. Історична фонетика і граматика української мови : навч. посіб. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С. В., 2023. 244 с
8. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови. Навчальний посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
9. Наєнко Г., Суховій О. Історія української мови. Практикум з фонетики й фонології. Київ, 2016. 303 с.
10. Наєнко Г., Суховій О. Історія української мови. Практикум із морфології. Київ, 2019. 335 с.
11. Титаренко В. М. Історична граматика української мови: навчально-методичний посібник для студентів-філологів. Житомир: Вид-во Жду ім. Івана Франка, 2015. 88 с.

Підручники і посібники

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.

2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматика української мови. Київ, 1962. 510 с.

3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Вища школа, 1980. 320 с.

4. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.

5. Історія української мови: Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.

6. Історія української мови: Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.

7. Історія української мови: Синтаксис / [Г. П. Арполенко та ін.]. Київ: Наукова думка, 1983. 503 с.

8. Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.

9. Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

10. Слободинська Т. С. Історична морфологія української мови. Модульний курс. Вінниця: КНИГА-ВЕГА, 2008. 232 с.

Збірники вправ

1. Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ: Радянська школа, 1958. 176 с.

2. Вербовий М. Історична граматика української мови: збірник вправ та текстів : навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету всіх форм навчання. Кривий Ріг, 2018. 37 с.

3. Денисюк В. В. Історична граматика української мови: збірник вправ і завдань : навчальний посібник; Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : ВПЦ «Візаві», 2020. 132 с.

4. Ковальчук М. С., Онищенко Г. А. Історична граматика української мови. Практикум : навч. посіб. Дніпро: НТУ «ДП», 2020. 67 с.

5. Колоїз Ж. Історична граматика української мови : Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

6. Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматика української мови: Зб. вправ. Київ: Вища школа, 1988. 232 с.

7. Слободинська Т. С. Історична морфологія української мови. Модульний курс. Вінниця: КНИГА-ВЕГА, 2008. 232 с.

8. Тимко-Дітко О., Юсип-Якимович Ю. В. Історична граматика української мови. Zagreb: FF Press, 2021. Ч. 2 190 с.

Історичні та етимологічні словники

9. Горбачевский Н. И. Словарь древняго актоваго языка сѣверо-западнаго края и царства польскаго / Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. München, 1992. 398 s.

10. Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. Київ, 1982 2006. Т. 1–5.

11. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох т. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

12. Словник української мови XVI – I половини XVII ст. Вип. 1–18. Львів, 1994–2022.

13. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ–Нью-Йорк. 2003.

14. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. T.1–2.

15. Brükner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1957. 806 s.

16. Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownyk. Warszawa, 2006. 502 s.

17. Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. 863 s.

18. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 1–4. Kraków, 1952–1982.

Додаткова література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 244 с.
2. Булаховський Л. А. З історичних коменгарів до української мови. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників. *Мовознавство*. 1949. Т. VIII. С. 51–56.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови: історичний коментар до української мови. Вибрані праці в 5-ти т. Т. 2. Українська мова. Київ: Наукова думка, 1977. 631 с.
4. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську добу, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 78–80.
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 92 с.
6. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. 2 Міжнародний конгрес україністів. Львів, 1993. С. 7–12.
7. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. Зібрані статті: В 3-х томах. Мюнхен, 1993. Т. 3. С. 5(4)–17(30).
8. Гримашевич Г. Історична граматика української мови. Курс лекцій. Житомир, 2011. 116 с.

9. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.
10. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови актової мови XIV–XV ст. Київ: АН УРСР, 1958. 312 с.
11. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. К., 1928. 41 с.
12. Денисюк В. В., Зелінська О. Ю. Початковий и: питома риса української мови, діалектне вкраплення чи писемна традиція? *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки* (103). 2024. С. 94–106.
13. Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. Київ, 1982–2012. Т. 1–7.
14. Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наукова думка, 1987. 327 с.
15. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
16. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55–62.
17. Зинякова А. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник / А. Зинякова, С. Пономаренко; відпов. ред. Л. Островська. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с
18. Зінченко С. В., Коваленко В. Г. Історична граматика української мови. Ніжин, 2001. 92 с.
19. Історія української мови: Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с.
20. Історія української мови: словник-довідник / ідея, упоряд. та окремі статті В. В. Денисюка. Умань: Візаві, 2013. 387 с.
21. Історія української мови: Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1979. 367 с.

22. Карпенко Ю. Коли і як виникла українська мова. *Мовознавство: Тези та повідомлення Ш Міжнародного конгресу україністів.* Харків: Око, 1996. С. 75–81.
23. Карпенко Ю. Українські звуки і та и: дві фонеми чи одна? *Мова*. 1995. № 1–2. С. 78–91.
24. Карпенко Ю. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.
25. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–8.
26. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: на матеріалі пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.
27. Колоїз Ж. Історична фонетика і граматика української мови : навч. посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С. В., 2023. 244 с.
28. Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3–11.
29. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
30. Мойсієнко В. М. Українська писемність XI–XIV ст.: розвінчання російських міфів (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 січня 2025 р.). *Вісник НАН України*. 2025. № 3. С. 50–60.
31. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 446 с.
32. Німчук В. В. Про походження українських діалектів. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1983. Вип. 26–28.
33. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–5; 1998. № 1. С. 3–13.
34. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
35. Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

36. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів*; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 2002. С. 268–272.
37. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
38. Півторак Г. Занепад зредукованих ь, ъ і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 3–14.
39. Півторак Г. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка, 1974. 144 с.
40. Півторак Г. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 32–42.
41. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: історико-фонетичний нарис. Київ: Наукова думка, 1988. 277 с.
42. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 148 с.
43. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. 315 с.
44. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. Київ: Радянська школа, 1964. 234 с. Ч. 2. Київ: Радянська школа, 1970. 200 с.
45. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови. Київ: Наукова думка, 1983. 239 с.
46. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 141–143.
47. Стрельчук Г. П. Система словозміни в українських інтермедіях XVII–XVIII ст. Київ, 1990. 184 с.

48. Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5–6. С. 52–66.
49. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
50. Тимошенко П. Д. До питання про взаємозв'язок між фонетичними і морфологічними явищами в історії української мови. *Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції.* Харків, 1959. С. 18–19.
51. Тимченко Є. Курс історії українського языка: Вступ. Фонетика. Київ, 1927. (2-е вид. – 1930).
52. Ткаченко О. Б. Місце України й української мови на карті світу. *Мовознавство*. № 1. 2001. С. 3–13.
53. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.
54. Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.
55. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. : монографія. Хмельницький : ФОП Гонта А.С., 2017. 448 с.
56. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 323 с.
57. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Харків: АКТА, 2002. 1054 с.
58. Шевельов Ю. Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *Історія української мови: Хрестоматія /* Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

Інтернет ресурси:

1. Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua

3. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://pidruchniki.ws/

4. Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: www.dnpb.gov.ua

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема: ВСТУП. ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Семінарське заняття (2 год.)

План:

1. Предмет, завдання та значення курсу історичної граматики. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
2. Основні джерела вивчення історії української мови.
3.Підходи до проблеми розпаду праслов'янської мови-основи (тріалістичний та дуалістичний підходи).
4. Походження української мови. Проблема періодизації її історії (традиційна періодизація (в основі О. Шахматова), періодизації Ю. Шевельова, В. Німчука; Г. Півторака, О. Ткаченка, О. Царука та ін.).
5. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Типологічні риси української мови.

Ключові слова: *пам'ятка, давньоруська мова, малоруська мова, праіндоєвропейська мова, праслов'янська мова, мова-основа, порівняльно-історичний метод, звукові зміни, діалектне членування мови, типологічна класифікація мов.*

Дайте відповіді на питання

Назвіть основний метод, яким користуються при вивченні історичних лінгвістичних дисциплін. У чому його суть?

Які закономірності прояву фонетичних змін у мові?

Які є звукові зміни в мові?

Назвіть основні джерела вивчення української мови.

Які є види писемних пам'яток?

Назвіть найважливіші писемні пам'ятки української мови. Які пам'ятки стосуються Житомирщини? Коли та ким вони були видані?

Розкрийте суть тричленного розпаду праслов'янської мови.

Хто стояв на позиціях дуалістичного підходу? У чому його суть?

Чому питання періодизації української мови є проблемним у лінгвістиці? Коли ця проблема може бути остаточно розв'язаною?

Які періоди є найбільш дискусійними в періодизації української мови? Чому?

Хто виводить розвиток української мови відразу з праслов'янської?

Хто з українських дослідників виділяє період спільносхіднослов'янський?

Що розуміють дослідники під поняттям давньоруська мова. Назвіть різні погляди.

У чому відмінність у концепціях радянських учених та сучасних лінгвістів щодо історії української мови?

На основі чого реконструюються мовні особливості давніх українських діалектів?

Самостійно. З'ясувати походження термінів *Русь*, *Україна*.

Тема: ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИЙ МОВНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Реконструкція праіндоєвропейської фонологічної системи.
2. Найдавніші зміни у фонологічній системі праслов'янської мови: утрата придихових приголосних, утрата задньоязиковими лабіальності, позиційна зміна [s] на [x], утрата складотворчих [r], [l], [m], [n], зміна [m] на [n] у кінці складу тощо).
3. Особливості організації складу в праслов'янській мові.
4. Звукові зміни, пов'язані з дією відкритого складу:

а) переміщення приголосних на межі складу та звукові зміни в новоутворених групах приголосних (уставлення, випадіння звуків, асимілятивні та дисимілятивні процеси та ін.);

б) утрата кінцевого приголосного в словах;

в) монофтонгізація дифтонгів;

г) розвиток протези;

д) поява носових голосних;

е) розвиток складотворчих властивостей сонантів тощо

Ключові слова: *праіндоєвропейська мова, праслов'янська мова, закон відкритого складу, закон звукового сингармонізму, праформа, протеза, дифтонг, монофтонгізація, сонант, асиміляція, дисиміляція, вокалізм, консонантизм, гемінати.*

Дайте відповіді на питання

Охарактеризуйте періодизацію історичної фонетики української мови.

На основі чого реконструйовано праіндоєвропейську мову.

Яким був звуковий склад раннього праслов'янського періоду? Порівняйте його з праіндоєвропейським.

Назвіть найдавніші зміни в системі вокалізму та консонантизму.

На що перетворилися придихові приголосні?

Яких змін зазнали задньоязикові лабіалізовані приголосні?

Як рефлексувалися давні [k'], [g']? Які два мовні ареали виділяють учені на підставі такого рефлексу?

За яких умов [s] переходив у [x]?

Чому сонорні втратили складотворчу властивість?

На які двофонемні сполуки перетворилися складотворчі [r], [l], [m], [n].

Охарактеризуйте склад у ранній праслов'янський період.

Назвіть причини монофтонгізації дифтонгів? Опишіть, як проходив цей процес?

Чому в деяких словах розвинулися протези?

Унаслідок чого у вокалічній системі праслов'янської мови з'явилися носові звуки?

Поміркуйте

*Спростився чи ускладнився фонемний склад праслов'янської мови порівняно з праіндоєвропейською?

*Які фонеми одержали більше функціональне навантаження?

Самостійно. 1. Опрацювати тему «Давні історичні чергування голосних фонем».

2.Окреслити хронологічні межі фонетичних процесів у ранній праслов'янський період.

1. Користуючись етимологічними словниками, виписати праіндоєвропейські та праслов'янські форми наведених слів, порівняти з відповідниками інших індоєвропейських мов, визначити найдавніші зміни, які в них відбулися.

Дим, серце, брати, зерно, жити, довгий, хотіти, кинути, пам'ять, горіти, кров, знати, зуб, береза, десять, сто, блоха.

2. Установити походження підкреслених голосних у словах:

брат, дар, час, дім, орати, мед, мішок, життя, син, диво, пень, сон.

3. Розподілити голосні фонеми на дієзні та недієзні.

[а], [о], [u], [у], [і], [ѣ], [е], [ъ], [ь], [Q], [ę].

Дайте відповіді на тестові завдання:

1. Перед якими приголосними з'являвся протетичний приголосний у найдавніший період?

а) найчастіше перед у (< ū) та е (ĕ), а також перед а;

б) перед о, і;

в) перед усіма голосними, які стояли на початку слова.

2. Які зміни відбулися в словах **metti > *mesti; *kladti > *klasti; *bredti > *bresti; *pletti < *plesti*?

а) явище палаталізацій приголосних;

б) асимілятивно-дисимілятивні процеси;

в) лабіалізація приголосних.

3. Які фонетичні процеси засвідчені в словах: **modliti (молити), *tisknonti (тиснути), vendnonti (в'янути), kapnonti (канути), сърпъ (сон)*?

а) утрата кінцевого приголосного в слові;

б) випадіння звуків;

в) уставлення звуків.

4. Унаслідок палаталізації [k'], [g'] утворилися мовні ареали:

а) антський та склавінський;

б) сатем та кентум;

в) західнослов'янський, східнослов'янський, південнослов'янський.

5. [x] витворився із:

а) [gh];

б) [кh] та із [s] у позиції після [n], [g], [o], [i];

в) [кh] та із [s] у позиції після [r], [k], [u], [i].

6. Назвіть причини зникнення дифтонгів у праслов'янській мові:

а) у зв'язку з дією закону відкритого складу;

б) у зв'язку з дією закону складового сингармонізму;

в) унаслідок занепаду зредукованих.

7. До найдавніших змін у системі консонантизму відносять:

а) вирівнювання часокількості; утрата складотворчості сонорними; монофтонгізація дифтонгів;

б) утрата придихового компонента; палаталізація g, k; поява звука x; занепад лабіалізованих;

в) деназалізація; перехід je в o на початку слова; розвиток повноголосся.

8. Задньоязикові лабіалізовані приголосні *k^u, g^u, k^uh, g^uh*:

а) перетворилися в нелабіалізовані *k, g*;

б) змінилися в *s'* та *z'*;

в) зберігаються в окремих слов'янських мовах.

9. Складотворчі сонанти *r, l, m, n*, утративши складотворчість:

а) перетворилися на звукосполуки oro, olo, ere, ele.

б) розвинули додаткові призвуки ŭr, ŭl, ŭm ŭn, ĭr, ĭl, ĭm, ĭn (> ъr, ьr, ъl, ьl, ъm, ьm, ъn, ьn);

в) перетворилися на довгі та короткі.

10. Склад у праіндоєвропейський період міг бути:

а) тільки відкритим, оскільки діяв закон відкритого складу, тому не могли вживатися будь-які сполучення груп приголосних;

б) закритим, закон відкритого складу ще не діяв, окремі звукосполучення не могли поєднуватися в межах слова;

в) відкритим та закритим, могли вживатися дифтонги та дифтонгічні сполучення, у межах слова були можливі будь-які сполучення груп приголосних,

11. Виберіть рядок, у якому перераховано найдавніші зміни в системі вокалізму:

а) вирівнювання часокількості; утрата складотворчості сонорними; монофтонгізація дифтонгів;

б) утрата придихового компонента; палаталізація g, k; поява звука x; занепад лабіалізованих;

в) деназалізація; перехід je в o на початку слова; розвиток повноголосся.

12. Причини пояаи в праслов'янській мові носових звуків:

а) у зв'язку з дією закону складового сингармонізму;

б) у зв'язку з дією закону відкритого складу;

в) унаслідок занепаду зредукованих.

Тема: ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З НАСТУПНИМ J

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Суть та причини пом'якшення приголосних.
2. Вплив [j] на задньоязикові [g], [k], [ch].
3. Зміни сполучень сонорні [r], [l], [n] + [j].
4. Доля сполучень губний + [j].
5. Доля сполучень свистячий та [j].
6. Зміни сполучень проривний [d] та [t] у поєднанні з j.
7. Вплив j на групи приголосних.
8. Наслідки йотового пом'якшення.

Ключові слова: *палаталізація, асиміляція, сонорний звук, задньоязиковий звук, губний звук, свистячий звук, проривний звук, епентетичний звук, чергування звуків.*

Дайте відповіді на питання

У чому полягала суть йотового пом'якшення?

У який період відбувалася йотова палаталізація?

На які звуки перетворилися задньоязикові [g], [k], [ch] під впливом [j].

Яких змін зазнали сонорні [r], [l], [n] під впливом на них [j]?

Які виникли чергування внаслідок впливу [j] на губні [b], [p], [v], [m]?

Яких змін зазнали свистячі [z], [s] у поєднанні з [j].

Охарактеризуйте наслідки впливу [j] на [d] та [t] у слов'янських мовах.

Як [j] взаємодіяв із групами приголосних [zg], [sk], [st], [zd].

Які наслідки йотової палаталізації в сучасній українській мові?

1. Напишіть українські відповідники праслов'янським формам:

**bjudo, *kapja, *burja, *rēzjQ, *suchja, *sadja, *hodjQ,*svētjQ, *kozjQ, *pisjQ, *lъgja, *sēkja, *lizjQ, *hotjQ, *tьstja.*

2. Реконструюйте праслов'янські архетипи українських словоформ:

Плюю, воля, душа, люблю, вожу, ноша, сторожа, пла́чу, плачу́, межа, воджу, пуща, пищу,земля, Ярославль, чужий, чудо.

3. Поясніть походження підкреслених звуків у словах, доберіть форми слів, які підтверджують походження цих приголосних:

Древляни, плювати, їжджу, хрещення, тріщина, умощуюся, сушу, прошу, мажу, мащу, кричу, кручу, Любомль, гуща, бережу, нагороджу, кінь, колю.

4. У яких із наведених українських словоформ був у праслов'янській мові звук [*j]:

Вощина, чадо, вуж, чистий, давлю, заноза, дружу, дружити, куплений, ручний, роща, щастя, славлю, шепіт, гоню.

Дайте відповіді на тестові завдання:

1. Йотове пом'якшення викликане:

а) законом Бодуена де Куртене;

б) дією закону відкритого складу та звукового сингармонізму;

в) першою палаталізацією.

2. Задньоязикові g, k, ch під впливом j змінилися на:

а) *ž', *č', *š';

б) *z', *c', *s';

в) *g', *k', *ch'.

3. Звукосполуки rj, lj, nj змінилися на:

а) *rj', *lj', *nj';

б) *r', *l', *n';

в) *rl', *ll', *nl'.

4. Унаслідок впливу j на губні приголосні:

а) з'явилися подовжені м'які приголосні m', v', p', b';

б) з'явилися м'які губні приголосні m', v', p', b';

в) після губних витворився епентетичний l'.

5. Приголосні z та s під дією j змінилися на:

а) *z’, *s'

б) *ž', *š';

в) *zj, *sj.

6. В українській мові звукосполука dj рефлексувалася в:

а) *ždž';

б) *z', *dz';

в) *ž', *dž'.

7. Результатом впливу j на t в українській мові є:

а) *č';

б) *c';

в) *št'.

8. У котрому рядку відображено результат впливу j на групу приголосних:

а) мовлю, любити, нюхаю, йняти;

б) пуща, гуща, їжджу, вищу;

в) кінчик, промінчик, рукавичка, гілочка.

9. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація:

а) служба, мовчати, друзі, ніч;

б) Любомль, суша, сторожа, ріжу;

в) ручка, кінь, нявкіт, ніж.

10. Виберіть рядок, у якому [ч] виник унаслідок йотової палаталізації:

а) читати, чисто, кричиш, вовчиця;

б) кричати, час, частина, зачастити;

в) свіча, плачу, січа, хочу.

11. Епентетичний l у словах земля, люблю, блюдо, сплю з’явився:

а) унаслідок впливу j на губні приголосні;

б) із первинного складотворчого l;

в) за аналогією до інших слів із давнім l.

12. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація:

а) писати, дух, друг, пекти;

б) пишеш, душка, дружити, печи;

в) пишу, душа, дружу, печу.

13. Визначте варіант, де всі слова містять епентетичний *l:

а) ловля, купля, мовлю, блюдо;

б) злак, нагло, клякса, ловити;

в) молитися, мило, блоха, глитати.

14. Якого походження ж у словах *біжу, сторожа, межа, мажу*:

а) з першої палаталізації;

б) з йотового пом'якшення;

в) з йотової та з першої палаталізації.

15. Унаслідок йотової палаталізації в слов'янських мовах виникли:

а) нові м'які приголосні та чергування приголосних;

б) м'які задньоязикові *g', *k', *ch';

в) нові звуки.

Тема: ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Сутність першої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.
2. Друга палаталізація задньоязикових звуків.
3. Сполучення [gv], [kv], [xv].
4. Явище третьої палаталізації.

Ключові слова: *палаталізація, задньоязикові фонеми, пом'якшення, закон Бодуена де Куртене, асиміляція, акомодація.*

Дайте відповіді на питання:

Охарактеризуйте задньоязикові приголосні [g], [k], [x] в праслов'янській мові.

Назвіть час, причини, умови, наслідки першої палаталізації.

Чи однакові результати мала перша палаталізація в усіх слов'янських мовах?

Назвіть час, причини, умови, наслідки другої палаталізації.

Доведіть, що перша палаталізація відбувалася раніше від другої.

Чи в усіх слов'янських мовах наявні результати другої палаталізації?

Як рефлексувалися [gv], [kv], [xv] у слов'янських мовах, чому деякі вчені розглядають ці процеси як другу палаталізацію?

Охарактеризуйте явище третьої палаталізації? Чому її ще називають законом Бодуена де Куртене?

Чому не всі вчені визнають третю палаталізацію?

У яких випадках третя палаталізація не відбувалася? Які звуки заважали її проходженню.

Які маємо наслідки в слов'янських мовах унаслідок палаталізації задньоязикових приголосних?

Опрацювати. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську добу, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися (Мовознавство, 2011, № 2, С. 78–80).

1. Напишіть українські відповідники праслов'янським формам, прокоментуйте фонетичні зміни:

**grěchьnikъ, *gena, *giti, *ketyri, *gēba, *suchiti, *pekēlь.*

2. Відтворіть праслов'янські форми українських слів:

Дружити, тишина, чесати, грішний, можеш, жало, книжка, ручка.

3. Якого походження шиплячі в словах. Поясніть, які в них відбулися фонетичні зміни.

Жар *(← *žar- ← *gēr-);*

час *(← *čas- ← *kēs-);*

дрижати *(← *drъžati ← *drŭgētī);*

кричати *(← *kričati ← *krīkētī);*

мішати *(← *mъšati ← *mēchētī).*

4. Унаслідок яких процесів з'явилися свистячі з, ц, с у наведених словах. Відтворіть їх праслов'янські форми.

Ціль, ціна, не в дусі, на крузі, цвісти, звізда, вінець, князь, кінець.

5. Установіть, якого походження звук і в словах:

У руці, бути в Бозі, цідити, на лузі, на березі.

6. Проаналізуйте явище третьої палаталізації. У чому її особливість. Виявіть слова в яких вона відбулася. Назвіть умови, у яких це явище не відбувалося.

Мучениця, учениця, грішниця, грішник, дівиця, синиця, вінець, вівця, ловець, кликнути, вихор.

Дайте відповіді на тестові завдання:

1. Зміна задньоязикових приголосних *g, *k, *ch перед голосними переднього ряду називається:

а) перша палаталізація;

б) друга палаталізація;

в) йотова палаталізація.

2. Задньоязикові приголосні *g, *k, *ch перед ѣ та і дифтонгічного походження змінилися на:

а) *ž', *č', *š';

б) *z', *c', *s';

в) *g', *k', *ch'.

3. Явище другої палаталізації відбувалося:

а) до монофтонгізації дифтонгів;

б) після монофтонгізації дифтонгів;

в) незалежно від монофтонгізації дифтонгів.

4. Задньоязикові приголосні не зазнавали зміни, якщо вони стояли в позиції:

а) перед голосними непереднього ряду;

б) перед голосними переднього ряду;

в) перед носовими голосними.

5. Якого походження і в словах на руці, друзі, дівиці:

а) з *ī;

б) з *ē;

в) дифтонгічного.

6. У словах цвіт, цвісти, звізда засвідчено:

а) зміну *gv, *kv на *zv’, *cv’ перед ѣ та і дифтонгічного походження;

б) асимілятивно-дисимілятивні зміни;

в) явище третьої палаталізації.

7. У третій палаталізації задньоязикові приголосні *g, *k, *ch змінювалися на:

а) *z', *c', *s' перед ѣ та і дифтонгічного походження;

б) на *z', *c', *s' після голосних переднього ряду та р, л;

в) *ž', *č', *š' перед голосними переднього ряду.

8. Третя палаталізація є:

а) регресивною;

б) прогресивною;

в) прогресивно-регресивною.

9. У котрому рядку в усіх словах відбулася палаталізація задньоязикових приголосних:

а) жона, чотири, шостий, дружба;

б) мащу, друже, щастя, цвіт;

в) дух, суша, січа, враже.

10. У котрому рядку в усіх словах відображено явище першої палаталізації:

а) ціна, мусі, на березі, молодці;

б) ніч, піч, січ, ніж;

в) чистий, жити, жінка, шостий.

11. У котрому рядку в усіх словах відображено явище другої палаталізації:

а) земля, цей, береза, замок;

б) князь, молодець, дівиця, кінець;

в) князі, молодці, дівиці, в кінці.

12. У котрому рядку в усіх словах відображено явище третьої палаталізації:

а) ціна, мусі, на березі, молодці;

б) стезя, князь, лице, весь;

в) на стежечці, у книжечці, обличчя, усі.

13. Унаслідок палаталізації задньоязикових приголосних у слов'янських мовах виникли:

а) нові м'які приголосні та чергування приголосних (г-ж-з; к-ч-ц; х-ш-с);

б) м'які задньоязикові *g', *k', *ch';

в) нові звуки *št' та *ždž'.

14. Визначте, наслідки якої палаталізації відображено в словах *жєнихъ – жєнисѣ, туга – тузѣ, блоха – блосѣ*:

а) першої;

б) другої;

в) третьої.

15. Виберіть рядок, у якому всі голосні переднього ряду:

а) и, ы, ъ, ь, ѣ;

б) и, ь, ę, ѣ, е;

в) ę, ǫ, ь, ъ.

II. Виконати практичні завдання:

1. **Розподіліть слова на дві групи, до першої віднесіть слова з другою палаталізацією, до другої – з третьою.**

Темниця, дівиці, молодиця, стезя, на бе́резі, князь, дівиця, молодець, старець, ціль, учениця, кінець, мусі, дерзати, женці, зерцало, в кінці.

2. Поясніть чергування приголосних у словах:

Ворог – ворожий, пророк – пророчити, могти – можеш, сухий – сушити, книга – книжник – книзі, страх – страшно – у страсі, рука – ручка, нога – на нозі, друг – дружний – друзі, око – очний – в оці, отче – отець, князь – княгиня – княжна, лик – лице.

3. Продовжіть ряди:

Варіант 1.	**Варіант 2**
rj →	dj →
kъ →	lj →
gē →	zgj →
nj →	stj →
tj →	xě →
zj →	kѣ →
bj →	gi →
on, am →	xai →
pj →	rk →
ьg →	sj →
mj →	xj →
zdj →	vj →
skj →	ęx→
ai →	en, ьm →
eu →	ou →
r (складотворчий) →	l (складотворчий) →

5. Із тексту виписати словоформи, у яких відбулися палаталізації задньоязикових приголосних.

Прийди до мене в мій бузковий вечір,
Де прохолода як шовковий мох,
Де треті очі зовсім не до речі,
Де зорі й місяць діляться на двох.
Ми будем слухать, будемо мовчати,
Вдихати зорі, наче той чебрець...
І тишина стоятиме на чатах,
На чатах двох закоханих сердець.

В. Крищенко

Тема: ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Зміни [je] в [o] на початку слова.
2. Явище деназалізації.
3. Розвиток повноголосся.
4. Рефлекси [ort], [olt].
5. Перехід е в о, ь в ъ перед л.
6. Історія ѣ.
7. Розвиток фарингального [h].

Ключові слова: *деназалізація, повноголосся, висхідна та низхідна інтонація, лабіалізація, фарингальний звук.*

Дайте відповіді на питання

Коли і де (у яких пам'ятках) зафіксовано перехід [je] в [o] на початку слова.

Які факти свідчать, що зміна [je] в [o] відбулася в дописемний період?

Хто відкрив носові голосні в праслов'янській мові?

Назвіть причини та час деназалізації голосних [ę], [ą]. У яких мовах носові голосні збережені?

Чому в окремих формах зберігається «голосний + носовий приголосний» (наприклад, пожинати, імена тощо)?

Чому в праслов'янській мові не могли існувати сполучення *or, *ol, *er, *el у середині між приголосними?

Як такі сполучення рефлексувалися в різних слов'янських мовах? Від чого залежала різна рефлексація?

У якому фонетичному оточенні *or, *ol, *er, *el у середині слова функціонували без змін?

Чому повноголосся вважають типологічною ознакою східнослов'янської фонетики?

Як змінилися сполуки *or, *ol на початку слова перед приголосними?

Від чого залежала рефлексація *or, *ol на початку слова в різних слов'янських мовах?

Як відрізнити споконвічні ра, ла від ра, ла, що походять з давніх *or, *ol?

Чому у фонетичній системі української мови з'явився звук [h].

Самостійно. Укласти таблицю «Фонетико-фонологічна система протоукраїнського періоду».

1. Відтворіть праслов'янські форми слів, поясніть, які зміни відбулися:

один, озеро, олень, вільха, осінь, осетр.

2. Прокоментуйте походження голосних [у], ['а] в наведених словах. Напишіть праслов'янські відповідники.

Десять, утроба, зуб, вугіль, святий, зять, путь, путо, коляда, князь, мука́, м'ясо.

3. Поясніть чергування голосних [у], [а] зі сполученням «голосний + носовий приголосний» або «нуль звука + носовий приголосний»: взяти – візьму; жати – жму – жменя – зажим – пожимати; жати – жну – жнець – женці – пожинати; почати – почну – почин; пам'ять – спомин – поминати; клятва – проклинати – проклясти.

4. Проаналізуйте запозичення зі слов'янських мов у інші мови і спробуйте відтворити українські форми. У який період, на Вашу думку, вони були запозичені тими мовами:

латис. *unda*; угор. *donga*, *galamb*, *gamba*, *gerenda*, *pentek*; рум. *grinda*, *dumbrava*, *rind*

5. Пояснити походження підкреслених звуків

Сороко, не кричи! Я в лісі не стороння.

Я знаю тут усіх, і знають всі мене.

І хори птиць, і цих дубів хороми.

І сосни, сосни, SOS! – тону у їх красі.

І річечка, де вранці-рано

бобри працюють філігранно.

І лис, і лось, і те осіннє поле.

І та над яром стежечка стрімка.

І той, що вже нізвідки і ніколи

не вийде з лісу і не погука.

Ліна Костенко

Дайте відповіді на тестові завдання:

1. Звукосполуки ort-, olt- змінилися в східнослов'янських мовах у rot-, lot-, але чому маємо ріст, а не рост, лікоть замість локоть:

а) у цих словах початкові рі- та лі- походять з давніх ri-, li-.

б) відбувалися подальші зміни (перехід о в і в новозакритому складі) та аналогійні явища;

в) ці слова в українській мові є запозиченими, тому не підлягали загальним змінам.

2. Чому в давніх формах *borьсь (борець), ber*Q* (беру), melj*Q* (мелю) сполучення *or, *ol, *er, *el не зазнали змін:

а) не утворювали закритий склад;

б) діяла аналогія;

в) ці слова з'явилися в пізніший період.

3. Хто відкрив носові звуки:

а) Й. Добровський;

б) О. Востоков;

в) Бодуен де Куртене.

4. У якому звуковому оточенні «голосний + носовий приголосний» не зазнавали змін:

а) коли носовий приголосний закривав склад;

б) коли голосний стояв у сильній позиції;

в) коли носовий приголосний не закривав склад, а належав до наступного.

5. Виберіть рядок, у якому в усіх словах був [ę]:

а) сіно, світ, дід, праліс;

б) чесний, чемний, ревіти, мерзнути;

в) присяга, жати, десять, м'ята.

6. У якому із варіантів усі слова містять носовий голосний звук:

а) молю, сім'я, дуб, пам'ять;

б) яблуко, мріяти, юшка, зеленая;

в) горіх, вулик, вулиця, гарбуз.

7. Якого походження звук і в таких словах: *дід, вітер, ліс, пісок*?

а) походить із звука ѣ;

б) походить із звука е;

в) походить із звука о;

г) походить від усіх названих звуків;

ґ) не походить від жодного з названих звуків.

8. Якого походження о в словах один, олень, озеро?

а) з етимологічного о;

б) з je- на початку слова;

в) з етимологічного а.

9. У якому рядку в усіх словах наявне перше повноголосся:

а) пелена, шолом, молоти, город;

б) слово, коло, воло, голо;

в) злато, глава, храм, брама.

10. Виберіть праслов'янську форму слів *золото* та *шолом*:

а) **zolto*, **šelmъ*;

б) **zlato, *šlemъ*;

в) *zloto, *šlemъ*;

г) *zoloto, *šolomъ.*

11. Праслов'янська форма **golva* на східнослов'янському ґрунті розвинулася в:

а) **glava*;

б) **golva*;

в) **glova*;

г) **golova*.

12. Повноголосна звукосполука olo (< torot) може походити з:

а) *olo;

б) *ol;

в) *ol та *el;

г) *el.

13. Зміна ort, olt на початку слова залежала:

а) від низхідної чи висхідної інтонації;

б) від голосного в наступному складі;

в) від довготи сонорних.

14. Виберіть праслов'янську форму слова *лань:*

а) *lonь;

б) *lanь;

в) *olnь.

Тема: ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ ЗРЕДУКОВАНИХ ГОЛОСНИХ. ФОРМУВАННЯ ОРИГІНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Практичне заняття (2 год.)

План:

І. Фонетичні зміни, пов'язані з долею зредукованих голосних.

І.1. Історія зредукованих ь та ъ, загальні причини та наслідки їх занепаду.

І.2. Зредуковані у сполученні з [r], [l]. Явище другого повноголосся.

І.3. Доля звукосполук «зредукований + й».

І.4. Виникнення чергувань [о], [е] з нулем звука.

І.5. Поява секундарних [о], [е] перед сонорними.

І.6. Чергування [о], [е] з [і] в новозакритих складах.

І.7. Спрощення в групах приголосних.

І.8. Асимілятивні та дисимілятивні процеси.

І.9. Зміна [л] на [ў].

ІІ. Фонетичні зміни, не пов'язані з долею зредукованих голосних.

ІІ.1. Перетворення [е] на [о] після шиплячих та [й].

ІІ.2. Конвергенція. Поява специфічного українського передньо-середнього звука [и].

ІІ.3. Протеза в українській мові.

ІІ.4. Процеси ствердіння та пом'якшення приголосних в українській мові.

ІІ.5. Перехід гы, кы, хы в ги, ки, хи.

ІІ.6. ѣ [іе] в східнослов'янських мовах.

Ключові слова: *вокалізація, «ікавізм», спрощення, асиміляція, дисиміляція, веляризація, квантитативне вирівнювання, етимологічний звук, секундарний звук, вторинний звук, випадний звук, вставний звук, конвергенція, протеза, палаталізація, депалаталізація, лабіалізація, веляризація.*

Дайте відповіді на питання

Якого походження зредукованих ь та ъ? Які причини їх занепаду?

Що таке «подвійна зміна зредукованих голосних»? Чому вона так називається?

Назвіть сильну та слабку позиції для зредукованих.

Чи вплинув занепад зредукованих на фонологічну систему української мови? Як?

Які хронологічні межі занепаду та вокалізації зредукованих?

Чи одночасно відбувалися зміни зредукованих на всьому слов'янському просторі?

Як рефлексувалися сполучення «зредукований + сонорний»?

Як відбувалося перетворення звукосполук «сонорний + зредукований»?

Прокоментуйте явище другого повноголосся? Чим воно відрізняється від першого?

Яка доля сполук «зредукований + й»?

Поясніть причини появи чергувань [о], [е] з нулем звука.

Які звуки називаються секундарними? Поясніть, чому вони виникли.

Чим вторинні голосні [о], [е] відрізняються від давніх, етимологічних?

Які існують погляди на перехід [о], [е] в [і] в новозакритих складах?

Назвіть загальні причини та наслідки занепаду зредукованих.

Які наслідки занепаду зредукованих у системі голосних?

Які зміни сталися в системі приголосних унаслідок занепаду зредукованих?

Як відбувався процес переходу [л] на [ў].

Які зміни у фонетичній системі української мови XI – XIV ст. не пов'язані із занепадом зредукованих?

У яких найдавніших пам'ятках зафіксовано перехід [е] в [о] після шиплячих.

Які причини конвергенції?

Які приголосні найчастіше виступали протетичними?

Самостійно. Опрацювати статтю Г. Півторака «Занепад зредукованих ь, ъ і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов» (Мовознавство, 1998, № 2–3. С. 3–14).

Поміркуйте

Про що свідчить написання слів з ѣ: ***корѣнь, шѣсть, камѣнь.*** **Чи закономірне таке написання?**

Які процеси відбиті в написанні слів: *бъчела – бчела – пчела та бъчела – бчела – бджола*; *брачьно – брашно (борошно); ручьникъ – ручник – рушник.* **Відтворіть праслов'янські форми цих слів.**

Яким процесом можна пояснити діалектну вимову *театер, Олександер, центер*.

Чому не відбувається перехід о в і в закритому складі в словах: *батон, гастроном*, *сорок, горох, торг, верх, хлопець.*

Чи закономірне і в словах *кінець, торгівля, лікоть*.

1. Визначити позиції зредукованих голосних:

Сътъникъ, крѣпъкъ, гърньчарь, вьсь, сънъ, сънъмъ, шьвьць, шьвьця, чьто, лъбъ, зьрня, сътъня, жьньцьмъ, льстьць, вѣньць, вѣньцьмъ, кръвавыи, пришьльць, шьпътьникъ, пълныи, жьлтъ, дръжати, плътьскыи.

2. Поясніть походження виділених звукосполук, відтворивши давньоукраїнські[1] форми.

Глитати, дрижати, кришити, тривога, гриміти; гордий, товстий, чорний, вершина, горло, зерно, мовчати; шия, мию, лий, ллю, п'ю, чистий; лінню, рілля, знання, матір'ю, любов'ю, честю.

3. Відтворіть давньоукраїнські форми нижченаведених слів і скажіть, які незакономірні процеми відбулися в словах. Чим викликалися ці зміни.

Сльоза –

Блоха –

Яблуко –

Брова –

крові´ (кров'ї) –

блиск (від бльщати) –

4. Відтворіть праслов'янські форми наведених слів, проаналізуйте, чи закономірні зміни відбулися в них?

Терен, діал. черег, джолонка, толок, рос. діал. столоб, верех, сереп, гороб.

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. У який період остаточно занепали зредуковані:

а) X – XI ст.;

б) XI – XII ст.;

в) XII – XIII ст.;

[1] У посібнику терміном «давньоукраїнська мова» позначаємо період X – XIII ст.

г) спільнослов'янський.

2. Оберіть рядок, у якому зазначена сильна позиція зредукованих:

а) перед складом із слабким зредукованим; перед сонорним, за яким ішов далі приголосний; під наголосом;

б) в абсолютному кінці слова; перед складом із голосним повного творення; перед складом із зредукованим у сильній позиції;

в) у новозакритому складі; висхідна інтонація; ненаголошена позиція.

3. У якому рядку зазначено слабку позицію зредукованих:

а) перед складом із слабким зредукованим; перед сонорним, за яким ішов далі приголосний; під наголосом;

б) в абсолютному кінці слова; перед складом із голосним повного творення; перед складом із зредукованим у сильній позиції;

в) у новозакритому складі; висхідна інтонація; ненаголошена позиція

4. У котрій із поданих груп у всіх словах перший склад містить сильний зредукований?

а) дьнь, чьстьнъ, въстати, тьща;

б) въстати, тъпътъ, льстьць, кръвь;

в) вълкъ, вьрхъ, сълньце, твьрдъ.

5. У котрому рядку в усіх словах давні звукосполучення *ръ, рь, лъ, ль* зазнали закономірних змін?

а) блиск, брова, волна, криниця;

б) кривавий, яблуко, яблук, яблучний;

в) глотка, глитати, глитай, кришити.

6. Чим зумовлене чергування в словах *кров – кривавий, глотка – глитати*?

а) чергуванням слабких та сильних зредукованих після плавних;

б) наявністю напружених зредукованих;

в) давнім чергуванням голосних у коренях слів.

7. Установіть походження звука *и* в словах *мию, лихий, шию*:

а) ъ;

б) ь;

в) і (< ī);

г) ы.

8. Унаслідок вокалізації зредукованих у сильній позиції в українській мові на їх місці виникли:

а) о, е, і, ы;

б) е, і, о;

в) е, о, и, у.

9. Чергування о, е з нулем звука зумовлене:

а) аналогією;

б) занепадом зредукованих у слабкій позиції та вокалізацією в сильній;

в) давнім чергуванням цих фонем.

10. Виберіть рядок, у якому в усіх словах відбулося явище дисиміляції:

а) життя, знання, суддя, ніччю;

б) овва, Ганна, бовваніти, ссати;

в) рушник, мірошник, хрест, хто.

11. У котрому рядку в усіх словах і походить з о або е?

а) поліно, тіло, сільський, сіто;

б) вільний, віл, кіт, рід;

в) індиго, ріст, мій, літо.

12. У котрому рядку в усіх словах є випадні о або е?

а) праведний, журавель, мудрець, мести;

б) день, пень, медок, думок;

в) лоб, меду, брова, воза.

13. У словах місце, сонце, гончар, слати відбулося явище:

а) появи вторинних голосних;

б) спрощення;

в) асиміляції та дисиміляції.

14. Асиміляція відображена в словах:

а) життя, знання, суддя, ніччю;

б) овва, Ганна, бовваніти, ссати;

в) рушник, мірошник, хрест, що.

15. У словах вітер, журавель, огонь о та е є:

а) етимологічними о, е;

б) вставними;

в) випадними.

16. У котрому рядку всі слова ілюструють друге повноголосся?

а) шолом, молоко, черево, пелена;

б) дорога, золото, городина, молоти;

в) вєрєбний, золовка, терен, колобаня.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. Виявити та проаналізувати звуки вторинного походження, прокоментувати їх витворення.

Не жахнусь блискавиці,
Не спинюсь на морозі.
І хай люттю вітрисько пече.
Як спіткнешся в тривозі
На нерівній дорозі –
Я підставлю надійне плече.
Засвічусь, мов калина,
Мов калина-жарина,
Щоб тобі було в світі ясніш.
У найтяжчу годину
Я тебе не покину –
Лише згодою серце утіш.

В. Крищенко

Тема: ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА. ІМЕННИК

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Основні граматичні категорії іменника: рід, число, відмінок. Методика визначення роду.
2. Словотвір іменника.
3. Типи відмінювання іменників.
4. Витворення сучасної української системи відмінювання.
5. Історія відмінкових закінчень іменників.

Ключові слова: *іменник, давні основи іменника, відміна, закономірні закінчення, аналогійні закінчення, перерозклад основ.*

Дайте відповіді на питання

Які граматичні категорії були властиві іменнику в праслов'янській мові?

Яких граматичних змін зазнали значення роду, числа й відмінка від найдавніших часів до сучасного стану?

Охарактеризуйте історію розвитку категорії істот / неістот в українській мові (граматичний аспект)?

Які найпродуктивніші способи словотвору іменника були в праслов'янський період?

Які форманти були в минулому продуктивними, а зараз ні. Наведіть приклад.

Що лежало в основі поділу праслов'янських іменників на типи відмінювання?

А на основі чого поділяють сучасний іменник на відміни?

Поясніть поняття *тематичний голосний іменної основи.*

Скільки типів відмінювання виділяють дослідники в минулому? Наведіть приклади.

Назвіть основні причини перерозкладу давніх іменних основ. Відповідь аргументуйте прикладами.

Назвіть давні типи відмінювання, які сформували сучасну І відміну.

Які давні типи відмінювання сформували сучасну ІІ відміну?

Які давні типи відмінювання сформували сучасну ІІІ відміну?

Які давні типи відмінювання сформували сучасну IV відміну?

Охарактеризуйте сучасну парадигму іменників І відміни.

Як відбувалося становлення відмінкових закінчень іменників ІІ відміни.

Яка історія розвитку відмінкових флексій ІІІ відміни.

Прокоментуйте шляхи становлення парадигми іменників IV віміни.

Чи відображається давній поділ за типами основ у сучасній словозміні іменників четвертої відміни? Наведіть приклади.

Прокоментуйте становлення відмінкових флексій іменників, що перебувають поза відмінами.

Як вплинула аналогія на формування парадигматичних особливостей іменників української мови?

Яка доля двоїни в українській мові?

1. Розподілити іменники за давніми типами основ:

А. *Трава, домъ, козъля, дъно, масло, купина, знамя, тыква, волъ, листъ, звѣзда, врѣмя, ягня, мѣсто, матєрь, коса, капля, жеребя, медъ, пьрст, дочь, теля, субота, цьркы, двьрь, порося, хълмъ, ремень, отрочя, букы, зьрно, полъ, пророкъ, кожа, осьля, полумя, бесѣда, племена, въстокъ, вьрхъ, молитва, соль, поле, небеса, сѣмя, сынъ, земля, истина, овьчя, домъ, жьзлъ, врагъ, память, волъ, знамено,одежа, путо, вожь, врачь.*

Б. *Весна, верба, вечеря, волость, слуга, ворон, сирота, золото, гній, сльоза, каміння, молодиця, риза, чаша, козля, дім, син, мати, око, голова, вопль, владика, ложе, сонце, вінець, життя, змія, жовч, кровопивця, сердце, шия, милість, чоло, плем'я, зоря, літо, жито, печаль, небо, печера, сіно, рало, любов, край.*

2. Наведені нижче іменники згрупуйте за родами, укажіть засоби вираження роду іменників:

земля, ратай, сынъ, жена, гортань, сѣмя, кость, солньце, гърньчарь, осьля, льстьць, зельє,

край, слово, лицо, вечеря, рабыни, букы, песнь, камы, воєвода, вымя, голодъ, сирота, речь, богыни.

3. Визначити рід поданих іменників у давньоукраїнській та в сучасній українській лінгвальній системі: *путь, степь, корь, боль, насипь, мозоль, полынь*, *тополь.*

4. Чим можна пояснити наявність паралельних форм у сучасній системі української мови:

Гістьми – гостями, грішми – грошима, кіньми – конями, коліньми – колінами, колісьми – колесами, крильми – крилами, чобітьми – чоботями (чоботами).

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. Скільки типів відмін було в праіндоєвропейський період?

а) 2;

б) 4;

в) 9 ;

г) 12.

2. Які давні основи сформували сучасну І відміну?

а) -ā-, -jā-, деякі іменники -ĭ-, ū, -r-;

б) -n-, деякі іменники -ĭ-, ū, -r-;

в) -ĭ-, іменник -r- мати, деякі іменники -ū-;

г) -ŏ-, -jŏ-, -ū-.

3. Від яких давніх типів відмінювання походять сучасні закінчення місцевого відмінка однини ІІ відміни?

а) -ā-, -jā-;

б) -n-;

в) -ĭ-;

г) -ŏ-.

4. Які давні основи сформували сучасну ІІІ відміну?

а) -ā-, -jā-, деякі іменники -ĭ-, ū, -r- основ;

б) -n- (сер.роду) та -t- основ;

в) -ĭ-, іменник -r- мати, деякі іменники -ū- основ;

г) -ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -s-, іменники чол.р. -ĭ- та -n- основ.

5. Які давні основи сформували сучасну IV відміну?

а) -ā-, -jā-, деякі іменники -ĭ-, ū, -r- основ;

б) -n- (сер.роду) та -t- основ;

в) -ĭ-, іменник -r- мати, деякі іменники -ū- основ;

г) -ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -s-, іменники чол.р. -ĭ- та -n- основ.

6. За якою давньою системою відмінювання змінювалося б слово *телефон* (*телевізор, студент*)?

а) -ā-, -jā-;

б) -n-;

в) -ĭ-;

г) -ŏ-.

7. За якими фонетичними ознаками іменники *тесть, ведмідь* не могли належати до -jo- основ:

а) відбулося б спрощення;

б) мала б місце йотова палаталізація;

в) мала б місце перша палаталізація;

г) відбулися б асимілятивно-дисимілятивні процеси.

8. Які давні основи сформували сучасну II відміну?

а) -ā-, -jā-, деякі іменники -ĭ-, ū, -r- основ;

б) -n- (сер.роду) та -t- основ;

в) -ĭ-, іменник -r- мати, деякі іменники -ū- основ;

г) -ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -s-, іменники чол.р. -ĭ- та -n- основ.

9. За якою ознакою формувалися давні тип відмінювання іменників?

а) рід;

б) відмінкові закінчення;

в) тип основи;

г) наявність усіх граматичних значень числа.

10. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника *порося*?

а) -jŏ-;

б) -en-;

в) -ā-;

г) -ęt-.

11. Який тематичний суфікс належав до складу давньої основи іменника *дерево*?

а) -jŏ-;

б) -ŏ-;

в) -ŭ-;

г) -s-.

12. Який ряд іменників відмінювався за однією системою відмінювання?

а) голуб, путь, ведмідь, ніч, пісня;

б) любов, кров, радість, користь, старість;

в) плід, син, ангел, ворог, сад, солод;

г) ім’я, теля, плем’я, чудо, життя.

ІІ. Випишіть іменники, зробіть їх повний морфологічний розбір.

Со (в)сими пожи(т)ка(ми), дубровами и сєножатми, з лесами, з реками, и бо(б)ровыми гоны, и по(л)ми старыми ... поступили и подали (ККПС). *Паномъ, ... кашталяномъ, ... маршаломъ, ... урядникомъ земскимъ, всѣмъ ... войтомъ, бурмистромъ в мѣстѣ нашомъ Виленскомъ будучимъ (Апокр.). Есть уже во(л)на в Месопотамїи Пе(р)со(м) и(з) греками (Каз. 1596). Ро(к) по року по тро(х) лєтє(х) ... да(л) и поступи(л) (ДМВН).На лєво(м) боку дви ранє (ДМВН). За чимъ акторовє на то(м) шкодую(т) (ДМВН). Пото(м)ковє мои мають и повинни будутъ тую мєнованую чєтве(р)тую ча(ст) по(д)даны(х) ... дє(р)жать и уживать (ДМВН).*

Побрали и пограбили ... о(с)мъдєся(т) возовъ сена (АКЖГУ). Побрали и пограбили ... стырту, в которо(и) было пятдєся(т) возъ сена (АКЖГУ). Я с пови(н)но(с)ти уряду мое(г)[о] учини(в)ши, ка(ж)до(г)[о] зь и(х) м(л). в часть и(х) увеза(в) (АКЖГУ). Тако(ж) помянутихъ мєщанъ о(т) по(с)лушєнства<,> и власти воєvодъ<,> судей<,> и іннихъ урадниковъ н-шихъ и іхъ натѣс(т)никовъ свободнити чинитъ (ГКМ). *Слышете чада моѧ..., принесете дары передъ лицемъ Г(с)днымъ ѿ трудовъ своихъ, и рꙋцѣ єго не сотворыта того (КЄ). Сєи бо тєлєса наша раслаблѧєтъ, сєй нєдуги приноситъ (ЄУ). Мьстислав же одаривъ Кондрата конми красными и в сѣдлѣхъ – Іпат.л. Зоветъ вы Ольга на честь велику. Они же рѣша не едемъ на конихъ ни на возѣхъ – Лавр.л. И рече єму кудесьникъ: «Княже! Конь, єго же любиши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умерти» (ПВЛ). А земля подножіе ногама твоима, и скарбница, и матєръ добротливая тая носить тя, на рамєнах своихъ. Присла король угорьски к Данилу, прося его на помочь, бѣ бо имѣ на бой съ нѣмци. Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити, а себѣ славы искати (Слово). Мысляще како бы козакомъ за Переясловскую брань воздати (Л.Гр.). ...различними смертми убывати (Л.Гр.). Заповѣда… полководцемъ лядскимъ быти готовимъ Хмелнѣцкого имати… (Л.Гр.).*

Тема: СТАНОВЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Опрацювати самостійно.

План:

1. Виділення займенника в окрему частину мови. Його морфологічна та синтаксична характеристика.
2. Семантичні розряди займенників.
3. Граматичні категорії та форми відмінювання особових займенників (суплетивізм основ, енклітики).
4. Походження предметно-особових займенників, їх уживання та відмінювання.
5. Розряди неособових займенників.

Ключові слова: *займенник, значеннєві (семантичні) розряди займенника, родові займенники, безродові займенники, особові та неособові займенники, система трьох «ступенів віддаленості», енклітики, проклітики, суплетивізм.*

Дайте відповіді на питання

На які основні групи поділялися займенники в праслов'янській мові?

Які основні розряди займенників виділяють у праслов'янській мові? Наведіть приклади.

Прокоментуйте процес витворення займенника я (паралельні форми язъ, азъ (старослов'янського походження)).

Чим пояснюються суплетивні форми особових займенників?

Прокоментуйте витворення форм він, воно, вона.

Які особливості відмінювання безродових займенників?

З яких праслов'янських займенників сформувалися сучасні форми прямих і непрямих відмінків особових займенників?

Які розряди займенників за значенням належали до родових займенників? Наведіть приклади.

Які особливості відмінювання питальних займенників?

Які особливості вживання вказівних займенників?

Прокоментуйте утворення заперечних та неозначених займенників.

Які три типи відмінювання виділяють у відмінюванні родових займенників? Наведіть приклади.

Поміркуйте

*Чому займенники 1-2-ої особи називають особовими, а 3-ої – предметно-особовими?

*Чи багато з'явилося нових займенників в сучасній українській мові порівняно з давньоукраїнським періодом? Зазначте шляхи їх появи.

*Чому він, вона, воно, але його, її тощо?

*Чому 1-2 особа особових займенників не має роду, а 3 має.

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. Виберіть рядок, у якому всі займенники належать до особових:

а) вьсь, къждо, овъ, свои, вѣ, ты;

б) къто, така, та, ваша, себе, вы;

в) азъ, мои, своꙗ, мы, ва, сико;

г) ꙗ, ты, ва, мы, вы, вѣ.

2. Виберіть рядок, у якому всі займенники належать до вказівних:

а) вьсь, къждо, овъ, свои, вѣ, ты;

б) мы, ваша, така, вѣ, інший, чьто;

в) сь, то, она, ꙗ(же), овъ, сико;

г) нѣкто, нѣчто, нѣякий, всꙗкъ, самъ, себѣ.

3. Виберіть рядок, у якому всі займенники належать до присвійних:

а) свои, наше, моꙗ, твои, вашь, своє;

б) сь, то, она, ꙗ(же), овъ, сико;

в) тебі, мні, собом, тобов, ню, юй;

г) къто, чьто, я, ты, мною, азъ.

4. Виберіть рядок, у якому всі займенники належать до означальних:

а) ꙗ, ты, ва, мы, вы, вѣ;

б) вьсꙗ, къжьдо, самъ, жоденъ, інший, вьсꙗкаꙗ;

в) сикъ, сико, сика, сиць, сице, сица;

г) вьсꙗ, мои, вашь, наша, своя, моє.

5. Знайдіть відповідність між займенниками та розрядами їх за значенням:

1) ты, вѣ;	а) неозначені;
2) жоденъ, самъ, кожьдо;	б) вказівні;
3) тъ, сикъ, овъ;	в) заперечні;
4) вашь,свои;	г) анафоричні;
5) нѣкто, нѣчто;	д) питальні;
6) ничьто, никыи;	е) присвійні;
7) чьто? Котрь?;	є) означальні;
8) и, ꙗ, ѥ.	ж) особові.

6. Які форми займенників зберігаються в діалектах української мови:

а) и, є, я, сико, сице, овъ;

б) тебі, мні, собом, тобов, ню, юй.

в) сикъ, сико, сика, сиць, сице, сица;

г) яз, аз, ни, ви, вѣ, ва.

7. Якої форми не було в особових займенників у праслов'янський період:

а) першої особи однини;

б) другої особи множини;

в) третьої особи двоїни;

г) третьої особи однини і множини.

8. Наявність суплетивної форми ми – нас пов'язана з тим, що:

а) у праслов'янський період були паралельні форми займенника ми (*my і *ny);

б) непрямі форми запозичені з російської мови;

в) непрямі форми розвинулися від займенника наш;

г) суплетивні форми витворилися внаслідок фонетичних процесів.

9. Сучасний вказівний займенник *цей*:

а) є діалектною формою

б) сягає праслов'янської форми *cej-

в) виник внаслідок злиття вказівної частки от із займенником сей;

г) витворився за аналогією до той.

10. Членна форма займенників *сии, сеѥ, сиѥ, сиꙗ, тъи, тоѥ, теѥ, таꙗ* витворилася:

а) під впливом членних прикметників;

б) за допомогою анафоричного займенника и, ѥ, ꙗ;

в) під впливом присвійних займенників мій, твій, свій;

г) закономірно з первісної праслов'янської форми.

11. Особові займенники 3-ї особи за походженням є:

а) суплетивною формою 1-ї особи займенника я – ми (піє. *egom-);

б) суплетивною формою 2-ї особи займенника ти – ви;

в) праіндоєвропейськими особовими займенниками;

г) вказівними займенниками (онъ, оно, она та и, ѥ, ꙗ).

12. У структурі займенника *інший* -ш- за походженням це:

а) частина кореня;

б) суфікс вищого ступеня прикметників -ьш-;

в) інтерфікс;

г) частина колишнього анафоричного займенника.

13. Займенники не мали категорії числа:

а) анафоричні и, ѥ, ꙗ;

б) зворотний і питально-відносні както, чьто;

в) вказівні;

г) особові.

14. Початковий н у формах *нього, неї, ним, нею* і под. з'явився внаслідок:

а) закономірних звукових змін;

б) впливу присвійного займенника наш;

в) перерозкладу основ між прийменником і займенником;

г) незакономірних фонетичних процесів.

15. Займенники не мали роду:

а) особові, зворотний, питально-відносні *както, чьто*;

б) присвійні;

в) анафоричні;

г) означальні та вказівні.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. **Розподіліть займенники за значеннєвими розрядами:**

язъ, мои, сь, и(же), сика, ва, наша, чьто, нияка, своя, дечьто, вы, вашь, ова, вьсякъ, нѣкъто, самъ, оно, вѣ, къжьдо, тъ, твоє, мы, нѣкоторий, якийсь, чий, вьсе, инший.

2. **Провідміняйте займенники** *язъ/я, сєбє, както, чьто, нашь*. **Прокоментуйте особливості їх відмінювання**.

3. Прочитайте речення, випишіть займенники, зробіть морфологічний аналіз за такою схемою:

Словоформа

Початкова форма

Розряд за значенням

Рід

Число

Відмінок

Відмінкова форма (первинна/вторинна)

Овихъ на чєтвєро розсѣкающе, иннихъ на палѣ біюще (Л.Гр). И прикоснуся руцѣ єя (Остр.єв.). От того часу всяку свободу козакомъ отяша и людємъ блгочастивимъ тяжкіє и нєслиханніє дани наложиша (Л.Гр.). Сыпахуть ми тъщими тулы поганыхъ тлъковинъ великый женчюгъ на лоно и нѣгуютъ мя (Слово). Се бо два сокола слѣтеста (Слово). Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣли по земли сѣяше (Слово). ...и пленивъ ю цєркви Бжія (Л.Гр.). ...висвободивши тя з нєволѣ (Л.Гр.). Нє погубитъ и мя, и родъ козацкій (Л.Гр.). оузьрѣ и оць єго (Остр.єв.). Побрали єму всє з коморы, што нє малъ пива и горилъки за што купить, вепра му убито..., кур пєтнадцать, гусей шисть, масло, сыр брали сами…(АЖГУ). Панъ Дєржекъ, маючи якийсь давьный ранкоръ на того єго мл пана воєводича, подалъ протестацию (АЖГУ). Она ... позвала там ку обвоженю и оказаню такового то кгвалъту возного києвского… (АЖГУ). ...вси справы судов вшеляких устават звыкли… (АЖГУ).

Тема: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Характерні особливості прикметника в давньоукраїнський період. Лексико-семантичні розряди прикметників.
2. Словотвір прикметників.
3. Граматичні категорії прикметника.

4. Іменні форми прикметників. Їх відмінювання.

5. Розвиток повних форм прикметників. Їх відмінювання та синтаксична функція.

6. Історія форм ступенів порівняння якісних прикметників.

Ключові слова: *прикметник, іменні (нечленні) прикметники, займенникові (членні) прикметники, коротка форма прикметника, повна форма прикметника, стягнена форма прикметника, вищий ступінь порівняння, найвищий ступінь порівняння*.

Дайте відповіді на запитання

Які в минулому виділяють лексико-граматичні розряди прикметників? Як вони творилися?

У чому виявлялася своєрідність граматичних категорій прикметника?

Охарактеризуйте іменні прикметники. Як вони відмінювалися?

Як утворилися повні прикметники? Чому їх називають займенниковими/членними? Як вони відмінювалися?

Порівняйте особливості відмінювання коротких і повних прикметників.

Чи використовуються в сучасній українській мові короткі форми прикметників? Де?

Наведіть приклади нестягнених форм прикметників. Де вони використовуються в сучасній українській мові?

Які ступені порівняння мав у минулому прикметник?

За допомогою яких формантів утворювалася проста форма вищого ступеня порівняння якісних прикметників?

Як утворювалася складена форма ступенів порівняння?

Проблемне питання: Чому сучасне мовознавство схиляється до думки, що формально-граматичні відмінності між іменниками та прикметниками не споконвічні.

1. У реченнях знайти короткі (іменникові, нечленні) та повні (займенникові, членні) прикметники, визначити їх рід, число, відмінок, синтаксичну функцію.

Отъ греховнаго бо корене злый плод бываетъ (ПВЛ). Изъбра отъ нихъ мужа добры и смыслены и храбры…(ПВЛ). И постави кумиры на холъму внѣ двора теремнаго: Перуна деревяна, а голова его серебряна, а усъ золотъ… (ПВЛ). И осквернися требами земля Русская и холмъ тъ (ПВЛ). Но преблагый Богъ не хотяй смерти грѣшникомъ (ПВЛ). Бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою (ПВЛ). Яко же рече Соломонъ: не внимати злѣ женѣ (ПВЛ).

2. Поясніть фонетичні зміни, які відбулися при творенні повних прикметників.

3. Від наведених іменників утворіть прикметники на -ь, поясніть чергування приголосних, які при цьому виникають:

Пророкъ, отьць, кънязь, чоловѣкъ, овьца, орьлъ, патриархъ.

4. Утворіть від коротких прикметників займенникові (повні нестягненні та повні стягнені) форми. Один з них провідміняйте, прокоментуйте фонетичні зміни, які відбулися в усіх відмінкових формах:

Хытръ, хытра, хытро; зеленъ, зелена, зелено; дружьнъ, дружьна, дружьно.

5. Напишіть пропущені форми прикметників:

новаєго → → → *нового;*

добруєму → → → *доброму;*

мудрыимъ → → → *мудрим;*

вѣрьнѣмь → → → *вірнім.*

Зразок: *зеленая → зеленаа → зелена.*

6. Утворіть прості форми вищого ступеня від поданих прикметників. Укажіть, які зміни відбулися в системі приголосних при творенні вищого ступеня порівняння.

Дорогъ, сухъ, високъ, чьстьнъ, молодъ, зълъ, смѣлъ, худъ, солодъкъ, вєликъ, низъкъ.

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. У давньоукраїнській мові виділяють розряди прикметників за значенням:

а) стягнені та нестягнені;

б) якісні, відносні, присвійні;

в) якісно-відносні, якісно-присвійні, відносно-присвійні.

2. За формальними показниками прикметники в минулому поділяють на:

а) іменні (нечленні) та займенникові (членні);

б) стягнені та нестягнені;

в) іменні та нечленні.

3. Іменні прикметники змінювалися:

а) як указівні анафоричні займенники;

б) як іменник, з яким ужитий прикметник;

в) як іменники -ā-, -jā- та -ŏ-, -jŏ- основ.

4. Займенникові прикметники утворилися:

а) на основі короткої форми прикметника та системи відмінювання особових займенників;

б) на основі короткої форми прикметника та парадигми іменників -ā-, -jā- та -ŏ-, -jŏ- основ;

в) родова форм прикметника + родова форма вказівних анафоричних займенників **и, ꙗ, ѥ**.

5. У давньоукраїнський період прикметники виконували синтаксичну функцію:

а) іменні переважно предикативну, займенникові – означальну;

б) означення;

в) частини складеного іменного та дієслівного присудків.

6. У давньоукраїнський період вищий ступінь порівняння прикметників утворювався за допомогою суфіксів:

а) -ѣьш-;

б) -є; -єє-; -ьш-; -ѣьш-;

в) -є; -ьш-; -жш-.

7. У якому фрагменті з тексту вжито прикметник у вищому ступені порівняння:

а) Або найдорожшую рѣчь, мѣхъ половы: и додатку к тому добрыи кул соломы.

б) Ты єси старѣе.

в) Мѣщанин житомирскии… продал дом свои властныи.

8. У якому словосполученні обидва слова відмінювалися однаково:

а) высокъ домъ;

б) солодъкъ плодъ;

в) мудро слово.

8. У котрому реченні вживаються іменні прикметники?

а) Нє внимай злѣ жєнѣ. Мєдъ бо каплєть отъ оустъ єя.

б) Да нє вълѣзить благовѣрьныи въ црькъвь нєчьстивыихъ.

в) Оусрѣтоша полкы половѣцькиѣ

9. У котрому реченні вживаються займенникові прикметники?

а) Булава медяная, великая, роботы старосветское.

б) Сърубиша церковь нову святаго Власия.

в) Вєликъ дубъ да дупнатъ.

10. Від якого прикметника неможливо утворити повну форму прикметника:

а) змиєвъ;

б) зълъ;

в) пѣсчанъ;

г) нєбєськъ.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. Провідміняйте в усіх числових формах словосполучення. Укажіть як відмінювалися короткі прикметники. Проаналізуйте подібність та відмінність відмінкових закінчень в іменниках та прикметниках: *домъ новъ, плодъ великъ, мужь добръ, жена мудра, плоть грѣшна, вино сладко.*

2. Випишіть прикметники та проаналізуйте їх за схемою:

прикметник;

початкова форма;

членний чи нечленний (якщо членний, зазначити, як утворився);

група за значенням;

рід;

число;

відмінок;

ступінь порівняння (прокоментувати витворення форми);

синтаксична роль.

Бяше около града лѣсъ и боръ великъ. И бяху ловяща звѣри мужи мудри и смислены и нарицахуся Поляне, от нихже єсть Полянє в Києвѣ и до сего днє. Позовъ… тыми словы писаный (ДМВН). Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣюютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъки Игореви (Слово). Жены любодѣйца послѣдѣже горьчѣе желчи обрящеши (ПВЛ). О добрыхъ же женахъ рече: дражьши есть каменья многоцѣнаго (ПВЛ). Възоренъ биваетъ въ вратѣхъ мужь ея (ПВЛ). Жадною мѣрою шкоды найменшой Вискварци не казалисмо чинити (ДНРМ). А о инъших кривдах и шкодах, взявши яко найпрудшую ведомость, … чинит и поступоватъ правне не занехаю (АЖГУ 1611).

Тема: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Практичне заняття (2 год.)

План:

1. Становлення числівника як окремої частини мови.
2. Історія числівників першого десятка.
3. Формування числівників другого десятка.
4. Походження назв десятків.
5. Утворення числівників на позначення сотень.
6. Дробові, збірні та порядкові числівники.

Ключові слова: *числівник, квантитативні слова, лексико-семантичні розряди числівників, синтаксичний зв'язок складених числівників, лексикалізація (зрощення, злиття).*

Дайте відповіді на питання

Назвіть критерії виділення числівника в окрему частину мови

Який частиномовний статус мав числівник у різні історичні періоди?

Які значеннєві розряди числівників виділялися в давньоукраїнський період?

Порівняйте розряди за значенням сучасних числівників та в минулому.

У який період відбулося виокремлення числівника в окрему частину мови?

Які відбувалися зміни в структурі та відмінюванні числівників

Що в києворуський період позначали слова *тьма, легионъ, леодръ, воронъ, колода*?

Як творилися числівники другого десятка? Наведіть приклади.

Як творилися числівники 20-40, 50-90? Наведіть приклади.

Як творилися назви сотень? Наведіть приклади.

За яким типом відмінювалися числівники три, чотири, п'ять-дев'ять у минулому?

Які числівники першого десятка узгоджувалися з іменниками, а які керували іменниками та в якій формі?

*Доведіть, що лексико-семантична група числівників уніфікувала свою морфологічну структуру, нейтралізувавши граматичні ознаки, успадковані від іменників та прикметників.

1. Запишіть словами давньоукраїнської мови:

1, 4, 7, 16, 24, 30, 40, 50, 67, 200, 249, 400, 800, 1000, 1561, 10 000.

2. Запишіть вирази по-давньоукраїнськи:

3 столи, 3 книги, 4 учні, 4 рабині, 5 дворів, 6 лошат, 13 озер, 22 ріки, 40 апостолів, 90 днів, 200 книг, 700 рабів, 1000 слів.

3. Провідміняйте давньоукраїнською мовою словосполученя. Укажіть особливості відмінювання цих числівників**:**

Один день, дві руки, три плоди, чотири поля, п'ять домів, десять вовків, сто учнів, тисяча каменів.

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. Закінчення орудного відмінка -ома в числівників три й далі з'явилося:

а) унаслідок закономірного розвитку;

б) унаслідок впливу форми двома;

в) від системи відмінювання анафоричного займенника.

2. Числівники три, чотири:

а) мали форми чоловічого та жіночого й середнього роду;

б) не мали роду взагалі;

в) мали форми чоловічого роду;

г) жіночого й середнього роду.

3. Сучасні діалектні форми дві відрі, дві стіні:

а) давні форми однини;

б) колишні двоїнні форми;

в) давні форми множини.

4. Числівник сто відмінювався як:

а) іменнники -ā-, -jā- основ;

б) іменики -n-основ;

в) іменники -ĭ- основ;

г) іменники -ŏ- основ.

5. Числівник десять відмінювався як:

а) іменнники -ā-, -jā- основ;

б) іменики -n-основ;

в) іменники -ĭ- основ;

г) іменники -ŏ- основ.

6. У числівникових сполуках – назвах від 11 до 19 – відмінювалася:

а) тільки друга частина;

б) тільки перша частина;

в) ніяка частина не відмінювалася;

г) і перша, і друга частини.

7. У числівникових сполуках – назвах від 11 до 19 – слово десять уживалося:

а) у формі місцевого відмінка однини іменників -ĭ- основ;

б) у формі родового відмінка однини іменників -ĭ- основ;

в) у формі місцевого відмінка однини іменників -ā- основ;

г) у формі місцевого відмінка однини іменників -n- основ;

8. У числівникових сполуках – назвах десятків – слово десять уживалося:

а) у формі місцевого відмінка однини іменників -ĭ- основ;

б) у формі родового відмінка мнодини іменників -ĭ- основ;

в) у формі місцевого відмінка однини іменників -ā- основ;

г) у формі місцевого відмінка однини іменників -n- основ.

9. Знайдіть відповідність між числівниками та типом їх відмінювання:

1) дъва;	а) як іменники на приголосний у множині;
2) триє;	б) як іменники у двоїні;
3) чєтырє	в) як іменники -ĭ- основ у множині;
	г) як указівні займенники;
	д) за одним типом.

10. Числівник три відмінювався як іменники

а) -ā-, -jā- основ;

б) -n-основ;

в) -ĭ- основ;

г) -ŏ- основ.

11. Яке число мав числівник сто:

а) однини;

б) множини;

в) однини, множини та двоїни;

г) однини й множини.

12. Які розряди числівників за значенням виділяють у праслов'янській мові:

а) кількісні, порядкові;

б) кількісні;

в) кількісні, порядкові, збірні;

г) порядкові, збірні.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. Відтворіть процес формування українських числівників:

Дванадцять, двадцять, вісімдесят, двісті, сімсот.

2. Випишіть числівники та проаналізуйте їх:

Дано… двѣ крилѣ орла ѿбесного (Л.Гр.). Двѣма сътома пѣнѧзь (ДМВН). …в мѣшку было готовыхъ грошєй повъдєвєта золотого (АЖГУ). Писаныє тыє вси двадцат и один позовъ кождый зособна (АЖГУ). …При томъ бою побрали конєй пятеро розноє шерсти, куплєныє троє по сорок золотыхъ полъскихъ, а двоє по тридцати золотыхъ. Третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игореви (Слово). Мѣлъ дочкоу єдно єдиноу на родоу, якобы въ дванадєсятєх лѣтєхъ… (ПЄ). …питали єго тыи которыи коло нєго были изъ двѣманадєсятма о притчи… (ПЄ). И пришєдши там оныи, которыи были о єдинадєсятои годинѣ, пришли, взяли по пѣнєзю (ПЄ). Пєрвого пакъ дня по соуботѣ Ѿріа Магдалыни пришла рано ко гробоу (ПЄ). И пыталъ ихъ рєкоучи, кимъ мєнє народовє быти повѣдають, и они оповидѣвши рєкли ємоу, Їоанномъ Крститєлємъ, а дроугыи Илиєю, а иныи пакъ иже проркъ єдинъ з перьшихъ въскресь (ПЄ).

Тема: ФОРМУВАННЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ДІЙСНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА

Практичне заняття (2 год)

План:

1. Формування граматичних категорій дієслова.
2. Словотвір дієслова.
3. Історія форм теперішнього часу.
4. Історія форм майбутнього часу.
5. Історія форм минулого часу (прості форми минулого часу; складені форми минулого часу, їх значення та вживання).

Ключові слова: *дієслово, категорія виду, спосіб дієслова, категорія часу дієслова, аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект.*

Дайте відповіді на запитання:

Які граматичні категорії були властиві для дієслова в минулому? Зіставте їх із сучасними.

Назвіть особові й неособові форми дієслова в праслов'янський період.

Як розвивалася категорія виду? Чи було для праіндоєвропейської мови характерним двочленне протиставлення дієслівних основ доконаного – недоконаного виду?

Які були часові форми дієслова в праслов'янський період? Чим вони відрізняються від системи часів у сучасній українській мові.

На підставі чого протиставляються тематичні дієслова й нетематичні?

Яких фонетичних змін зазнали тематичні дієслова у своєму розвитку?

Як утворювалися особові форми дієслів теперішнього часу?

Прокоментуйте витворення сучасних флексій дієслів теперішнього часу.

Скільки форм майбутнього часу виділяють дослідники в праслов'янській мові? Як ці форми розподілялися за значенням?

Назвіть прості й складені форми майбутнього часу.

Прокоментуйте розвиток сучасних форм майбутнього часу.

Скільки форм минулого часу функціонувало в праслов'янській мові? Чим була зумовлена така кількість форм?

Проаналізуйте прості форми минулого часу.

Назвіть складені форми минулого часу та поясніть особливості їх творення.

Які були форми аориста?

Чому аорист називається сигматичним? Як він творився?

Як творився імперфект, яке він мав граматичне значення?

Назвіть засоби творення імперфекту?

Які фонетичні зміни відбувалися у формах імперфекту?

Яке граматичне значення мав перфект? Як він творився?

Яку роль виконували активні дієприкметники минулого часу на -л- у складі перфекта?

Яке часове значення мав плюсквамперфект? Як він творився й дієвідмінювався?

Які давні форми минулого часу засвідчені писемними пам'ятками української мови?

Подумайте

*Чи закономірні сполучення гт та кт в інфінітивах *пекти, берегти, могти, текти, допомогти, лягти*? Відповідь обґрунтуйте.

*Охарактеризуйте появу шиплячих приголосних у формах дієслів *печу, бережу, можу, течу, допоможу, ляжу*?

1. Утворіть від поданих дієслів усі можливі давньоукраїнські форми теперішнього часу:

бути, ходити, могти, їсти, читати.

2. Від поданих інфінітивів утворіть усі можливі давньоукраїнські форми майбутнього часу:

пекти, вести, привести, дати, хвалити, возити, брати.

3. Від наведених інфінітивів утворіть усі можливі форми аористу, імперфекту, перфекту та плюсквамперфекту:

Нести, думати, берегти, ректи, читати, кричати.

4. Визначте форми дієслів:

Почьнешь думати, єсть былъ началъ, станеть запирати, начнеть, люблять, начаше, стоимы, хвалите, начьну писати, печеши, читати имєть, можеть, боимы ся, єсмь, рыєши.

Дайте відповіді на тестові запитання

1. Яка була структура дієслова в минулому (піє):

а) трискладова: лексична частина + тематичний суфікс + закінчення;

б) двоскладова: лексична частина + закінчення;

в) односкладова: лексична частина;

г) двоскладова: лексична частина + тематичний суфікс.

2. У складених дієслівних формах граматична функція (вказівка на час дії, особу, число) виражалася:

а) допоміжним дієсловом;

б) інфінітивом або дієприкметником на -лъ, -ла, -ло;

в) спеціальними службовими морфемами.

3. Реальне значення дієслова в складених дієслівних формах передавалося:

а) допоміжним дієсловом;

б) інфінітивом або дієприкметником на -лъ, -ла, -ло;

в) змістом речення.

4. Які процеси відбувалися в словах несе, сохне, знає і подібних?

а) йотова палаталізація;

б) утрата закінчень -ть;

в) асимілятивно-дисимілятивні процеси.

5. Форми плюсквамперфекту:

а) вийшли з ужитку;

б) уживаються в південно-західному наріччі та подекуди в художній літературі;

в) активно вживаються в літературній мові.

6. Простий майбутній час утворювався:

а) поєднанням дієприкметника на -лъ, -ла, -ло + особові форми допоміжного дієслова буду;

б) від основ теперішнього часу доконаного виду;

в) до основи інфінітива + суфікс -х- (< *-s-).

7. Сполучення дієприкметника -лъ, -ла, -ло та особових форм допоміжного дієслова буду – це:

а) ІІ складена форма майбутнього часу;

б) простий майбутній час;

в) сучасна складна форма майбутнього часу.

8. Часова форма, утворена шляхом поєднання допоміжного дієслова (хотѣти, начати, имати) в особових формах теперішнього часу (у значенні майбутнього) з інфінітивом, називається:

а) ІІ складена форма майбутнього часу;

б) простий майбутній час;

в) І складена форма майбутнього часу.

9. Часову форму, яка позначала майбутню дію, що відбувалася раніше від іншої дії в майбутньому, називають:

а) ІІ складена форма майбутнього часу;

б) простий майбутній час;

в) І складена форма майбутнього часу.

10. Форми ІІ майбутнього часу в сучасній українській мові:

а) активно вживаються;

б) не вживаються зовсім;

в) зберігаються в деяких діалектах, зокрема південно-західному.

11. Сучасні складена та складна форма майбутнього часу розвинулися на основі:

а) простого майбутнього часу;

б) складених форм І майбутнього;

в) складених форм ІІ майбутнього.

12. Сучасні форми типу читатиму, писатиму, носитиму і под. утворилися:

а) шляхом сполучення активного нечленного дієприкметник на -л, -ла, -ло та дієслова имати в особових формах теперішнього часу;

б) унаслідок лексикалізації інфінітива та особових форм допоміжного дієслова имати;

в) унаслідок лексикалізації інфінітива та особових закінчень допоміжного дієслова начати.

13. Виберіть прості форми минулого часу в праслов'янській мові:

а) аорист і плюсквамперфект;

б) імперфект і плюсквамперфект;

в) аорист і перфект;

г) аорист та імперфект;

ґ) перфект і плюсквамперфект.

14. Виберіть складені форми минулого часу в праслов'янській мові:

а) аорист і плюсквамперфект;

б) імперфект і плюсквамперфект;

в) аорист і перфект;

г) аорист та імперфект;

ґ) перфект і плюсквамперфект.

15. Форма минулого часу, яка називала дію в минулому, тривалу і необмежена в часі, а також дію повторювану, називається:

а) імперфект;

б) перфект;

в) аорист;

г) плюсквамперфект.

16. Форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, називається:

а) імперфект;

б) перфект;

в) аорист;

г) плюсквамперфект.

17. Форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії, має назву:

а) імперфект;

б) перфект;

в) аорист;

г) плюсквамперфект.

18. Форму минулого часу, що означає передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії, називають:

а) імперфект;

б) перфект;

в) аорист;

г) плюсквамперфект.

19. До відносних форм минулого часу, які виражали час протікання дії стосовно до іншої дії, належали:

а) аорист;

б) аорист і перфект;

в) перфект і плюсквамперфект;

г) імперфект та перфект;

ґ) імперфект, перфект, плюсквамперфект.

20. Сигматичний аорист утворювався:

а) основа інфінітива + суфікс -х- (< *-s-);

б) основа інфінітива + суфікси -ѣах- (*ěах) і -ах-;

в) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах теперішнього часу.

21. Імперфект утворювався:

а) основа інфінітива + суфікс -х- (< *-s-);

б) основа інфінітива + суфікси -ѣах- (*ěах) і -ах-;

в) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах теперішнього часу.

22. Функціонування чотирьох форм минулого часу в праслов'янській мові пов'язане:

а) специфікою видових характеристик праслов'янського дієслова;

б) специфікою категорії числа праслов’янського дієслова (наявність однини, множини та двоїни);

в) специфікою категорії стану праслов’янського дієслова.

23. Форми перфекта утворювалися:

а) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах теперішнього часу;

б) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах минулого часу;

в) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах імперфекту;

24. Плюсквамперфект утворювався:

а) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах минулого часу;

б) основа інфінітива + суфікси -ѣах- (*ěах) і -ах-;

в) активний нечленний дієприкметник на -л, -ла, -ло + дієслово быти в особових формах імперфекта.

25. Які були причини перебудови структури дієслова з триелементної у двохелементну:

а) фонетичні процеси;

б) лексичні зміни;

в) зміни просодичні.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. З тексту вишіть дієслівні форми та проаналізуйте їх за схемою: спосіб, час, особа, число, історія розвитку форми.

Уря(д)никъ шу(м)ски(и)… привє(л) до Стожарища на Малоє Гли(н)ноє лѣсокъ тамъ жє ѡказова(л) и ѡ(б)води(л) мною (АКЖГУ). Азъ жє востах ѡт сна моєго, и видѣх ѩвѣ мѹжа ѡны… (КЄ). Дєрзаитє азъ побѣдихъ миръ (Ев.уч.). Что бо быхъ завидети мѣлъ духовъ злобныхъ поднебесныхъ (І.Виш.). И поять его діяволъ на гору высоку зѣло, и показа ему вся царствія мира и славу ихъ

(І.Виш.). ...да не отпадут благочестия, утверждаю, – еже пострадаша мнози, извѣстно вѣстѣ (І.Виш.). И оуслишаста Б҃га ходѧща ко вєчєрꙋ оу рай, и сокриста сѧ (СМП). Подобаше бо намъ послѣдовати стопамъ посланію (І.Виш.). Трєтїи же праздникъ съставлєнїѧ скѵнїѧ, праздновахꙋ сєптєврїѧ м^ц^ъ (Ев.уч.). Мы убо юзницы Господа нашего Іисуса Христа подписахомъ рукою единѣмъ нашимъ Мелетіемъ и утвердихомъ предъ писанная... (Коп.Пал.). Высокіе домы в трекровны палаты съ гору себѣ збудовали есте (І.Виш.). Та(м) же ре(н)вировали е(с)мо атамана его на (и)ме Стани(с)лава (АКЖГУ). ...за даръ многоцѣнный маючи слово евангелское на памети: «Благий рабе, во мале былъ еси вѣренъ, надъ многими тя поставлю»... (АЛСБ). Кириллъ Луцкій, который недавно былъ на тую епископію поступилъ, заподаньями княжати (Перест.). Поневажъ южъ ся на него братия были спустили (АЛСБ). Васъ же молю възлюблєнныи (ЄУ). Помниши ли мѧ и любиши с҃рдцем, "кож[е] азь тєбє? (ТД). Сєи бо тєлєса наша раслаблѧєтъ, сєй нєдѵги приноситъ (ЄУ). Мыжє пр(с)но плаваємо... и взимныхъ вълнахъ (ЄУ). Видѣста очи мои б҃а іи҃ва въплоти, нєвидимаго видимымъ (ЄУ).

Тема: ІМЕННІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ІНФІНІТИВ. СУПІН. ДІЄПРИКМЕТНИК. ДІЄПРИСЛІВНИК. УМОВНИЙ ТА НАКАЗОВИЙ СПОСІБ.

Опрацювати самостійно

План:

1. Іменні форми дієслова. Їх особливості.
2. Інфінітив. Особливості утворення та функціонування в текстах.
3. Супін.
4. Дієприкметник. Граматичні категорії дієприкметників.
5. Утворення форм активних дієприкметників теперішнього часу.
6. Походження форм активних дієприкметників минулого часу.
7. Пасивні дієприкметники. Утворення форм.
8. Дієприслівник як особлива форма дієслова.

9. Історія форм умовного способу.
10. Історія та становлення форм наказового способу.

Ключові слова: *інфінітив, супін, дієприкметник, членні форми дієприкметника, нечленні форми дієприкметника, пасивні дієприкметники, активні дієприкметники, дієприслівник, дієслівні форми на -но, -то.*

Дайте відповіді на питання

Назвіть відмінності інфінітива й супіна? Чому зник супін?

Чи вживаються в сучасній українській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу?

Які граматичні категорії мав дієприкметник у праслов'янській та давньоукраїнській мові? Зіставтете їх із сучасними.

Укажіть, якими власне дієслівними та іменними (невласне дієслівними) категоріями характеризується дієприкметник.

На які групи поділяють давні дієприкметники за граматичним значенням?

Які форми виділяють у дієприкметника в давньоукраїнський період?

Як утворювалися активні дієприкметники теперішнього та минулого часу?

Охарактеризуйте утворення форм пасивних дієприкметників теперішнього та минулого часу.

Прокоментуйте становлення дієприслівника як особливої дієслівної форми.

Яка історія появи незмінних форм на -но, -то в українській мові?

Поясніть, як утворювався умовний спосіб?

Опишіть історію походження сучасної частки умовного способу б/би?

Охарактеризуйте форми наказового способу.

Дайте відповіді на тестові запитання:

1. Іменними, або неособовими, формами дієслова в давньоукраїнській мові були:

а) аналітичні форми минулих часів;

б) форми інфінітива та супіна;

в) форми дієприкметника;

г) форми наказового та умовного способів.

2. Форми дієслова, які за походженням були формою давального відмінка індрєвропейського іменника на -i, називалися:

а) супін;

б) інфінітив;

в) дієприкметник.

3. Форми дієслова, які за походженням були формою знахідного відмінка індоєвропейського іменника на -u, називалися:

а) супін;

б) інфінітив;

в) дієприкметник.

4. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися за допомогою суфіксів:

а) -уч, -юч, -ач, -яч;

б) -ъш, -въш;

в) -м-;

г) -н-, -ен-, -т-.

5. Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів:

а) -уч, -юч, -ач, -яч;

б) -ъш, -въш;

в) -м-;

г) -н-, -ен-, -т-.

6. Активні дієприкметники теперішнього часу утворювалися за допомогою суфіксів:

а) -уч, -юч, -ач, -яч;

б) -ъш, -въш;

в) -м-;

г) -н-, -ен-, -т-.

7. Активні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів:

а) -уч, -юч, -ач, -яч;

б) -ъш, -въш;

в) -м-;

г) -н-, -ен-, -т-.

8. Сучасні дієслівні форми на -но, -то – це:

а) форми активних дієприкметників теперішнього часу середнього роду;

б) колишні форми пасивних дієприкметників теперішнього часу середнього роду;

в) застиглі форми нечленних пасивних дієприкметників минулого часу середнього роду.

9. Членні активні дієприкметники теперішнього та минулого часу утворилися:

а) за допопомогою закінчень прикметника -ий, -а, -е;

б) на основі нечленних унаслідок фонетичних процесів;

в) від нечленних за допомогою вказівних займенників **и**, **ѥ**, **ꙗ**.

10. За формою дієприкметники в давньоукраїнській мові поділялися на:

а) активні та пасивні;

б) повні та короткі;

в) якісні, кількісні та відносні.

11. За граматичним значенням дієприкметники в давньоукраїнській мові поділялися:

а) активні та пасивні;

б) повні та короткі;

в) якісні, кількісні та відносні.

12. Сучасна форма дієприслівника витворилася з:

а) активних дієприкметників теперішнього часу називного відмінка чоловічого роду;

б) скам’янілої форми називного відмінка однини активного нечленного дієприкметника жіночого роду;

в) пасивних дієприкметників теперішнього часу середнього роду.

13. Дієслівні форми умовного способу утворювалися:

а) активний дієприкметник на -лъ, -ла, -ло + быти у формі аориста;

б) основа інфінітива + особові закінчення;

в) основа теперішнього часу + особові закінчення.

14. У минулому умовний спосіб змінювався за:

а) родом і числами;

б) основне й допоміжне дієслово за особами та числами;

в) основне дієслово за родом і числами, допоміжне за особами й числами.

15. Форми умовного способу зазнали змін у зв’язку із занепадом:

а) аориста;

б) імперфекта;

в) плюсквамперфекта.

16. Форми наказового способу утворювалися:

а) активний дієприкметник на -лъ, -ла, -ло + быти у формі аориста;

б) основа інфінітива + особові закінчення;

в) основа теперішнього часу + особові закінчення.

17. У минулому наказовий спосіб змінювався за:

а) родом і числами;

б) особами й числами;

в) родом, числами, особами.

ІІ. Виконати практичні завдання:

1. Утворіть усі особові форми умовного й наказового способів дієслів *писати*, *міняти*.

2. Утворіть усі можливі дієприкметникові форми від дієслова *носити*, провідміняйте їх.

3. Із текстів для аналізу виберіть форми інфінітивів, дієприкметників та дієприслівників, зробіть їх морфологічний розбір.

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ ДО МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

І. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

Походження української мови. Проблема періодизації її історії (основні концепції).

Поясніть походження голосного **а** в українській мові.

Напишіть українські відповідники **hotjQ, *zemja, *pekēlь, *grěchьnikъ.*

Реконструюйте праслов'янські архетипи таких слів: *гуща, гублю, молодець, чорниці.*

Поясніть походження звуків *ж, ч, ш* у наведених словах – *кричати, чешу, вожу, служу, служба, шило.*

Визначте позицію зредукованих *лъба, ръпътъ, чьстьнъ, тьмьница, скрьжьтъ, плътьскыи, сънъмъ, кръвавыи.*

Поясніть, чому виникло чергування о, е з і в новозакритому складі.

Продовжіть ряд rj → …; kь →…; gē →…

Зробіть фонетичний аналіз слів *криничка, весілля, тхір, клубочок.*

Дайте відповіді на тестові запитання (див. тести до відповідних тем).

ІІ. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ

Витворення сучасних форм минулого часу.

Історія відмінкових закінчень іменників сучасної першої відміни.

Утворіть усі можливі давньоукраїнські форми вищого та найвищого ступенів порівняння *добръ, низъкъ.*

Подані іменники згрупуйте за родами та давніми основами: *юноша, осля, ремінь, рука, миша, отець, ведмідь, голуб, вовк, церква, мед*.

Випишіть іменники з основою на ***-ĭ:** *Не лепо ли ны бяшетъ, братие, Начатии старыми словесы трудныхъ повестей о пълку Игореве, Игоря Святъславлича? Начати же ся тъй песни по былинамь сего времени, А не по замышлению Бояню.*

Підкресліть у фрагменті нечленні прикметники: *Придє Батый Кыєву в силѣ тяжцѣ. Слышавъ жє Данилъ рєчи ихъ, яко полны суть лєсти. Зымноє тєпло як мачушино добро. Лѣпшєй своє малоє як чужоє вєликоє.*

Зробіть морфологічний розбір *(з історичним коментарем*) підкреслених слів:

Въскормили есми собѣ князь.

Дулѣби живяху по Бугу.

Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень.

Дайте відповіді на тестові запитання (див. тести до відповідних тем).

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ПИТАНЬ З КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

1. Предмет і завдання курсу «Історична граматика української мови». Методи дослідження історичних процесів розвитку мови. Становлення та розвиток мови.
2. Питання прабатьківщини слов'ян.
3. Джерела вивчення історії української мови.
4. Проблема періодизації історії української мови. «Малоруська мова», «давньоруська мова».
5. Система фонем, успадкована від праіндоєвропейської мовної доби.
6. Структура складу праслов'янської мови та його функціонування.
7. Закони відкритого складу та звукового сингармонізму у праслов'янський період.
8. Зміни приголосних у сполученні з [j].
9. Три перехідних пом'якшення задньоязикових (I-III палаталізація).
10. Фонетичні процеси (випадання, зникнення, перетворення звуків), пов'язані з дією закону відкритого складу у праслов'янський мовний період.
11. Доля звукосполучень *gt′, kt′, tt′, dt′* (**mogti, *pekti, *metti, *vedti*).
12. Поява носових *ę (ѧ), o (ѫ)* як наслідок дії закону відкритого складу.
13. Монофтонгізація дифтогів як наслідок дії закону відкритого складу.
14. Поява протетичних звуків як наслідок дії закону відкритого складу.
15. Доля звукосполучень *gv, kv* перед *ѣ* та *i* дифтонгічного походження.
16. Доля звукосполучень *dl*, *tl* (**sadlo, *vedla*).
17. Найдавніші чергування голосних (кількісні та якісні) і їх відбиття в сучасній українській мові.
18. Доля звукосполук *–tort-, -tolt-, -tert-, -telt-* у праслов'янських діалектах, що лягли в основу української мови. Явище другого повноголосся.
19. Доля звукосполук *-ort, -olt*.
20. Явище деназалізації.

21.Історія фонеми, що передавалася у найдавніших українських пам'ятках буквою ѣ. Явище «нового» ятя.

22.Витворення фарингального *г* в українській мові.

23.Занепад зредукованих ъ,ь. Час, причини. Зміна структури складу як наслідок занепаду зредукованих.

24.Доля звукосполук *–tъrt-, -tьrt-, -tъlt-, -tьlt- в* українській мові.

25. Доля звукосполук *-trъt-, -trьt-, -tlъt-, -tlьt-* в українській мові.

26.Історична основа чергування *о, е* // *ǿ* в українській мові.

27. Історія чергування *о, е* // *і* в українській мові.

28.Доля зредукованих (напружених) перед [*й*] (*мъѧ, шьꙗ*).

29. Спрощення в групах приголосних як наслідок занепаду зредукованих.

30.Асимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих

31.Дисимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих

32.Основні причини ствердіння приголосних в українській мові. Проблема твердості/м'якості приголосних у світлі останніх наукових досліджень.

33. Історична основа чергування *е // о* після шиплячих та *й*.

34. Історія фонеми /*і* / в українській мові.

35.Історія фонеми /*е* / в українській мові.

36.Історія фонеми /*о* / в українській мові.

37.Історія фонеми /*а* / в українській мові.

38.Історія фонеми /*и* / в українській мові. Явище конвергенції *и* <^{і}*ы*.

39.Проблема палатальності/велярності приголосних в українській мові.

40.Загальна характеристика частин мови, успадкованих від індоєвропейської та праслов'янської мовних епох.

41.Історія розвитку і становлення основних граматичних категорій.

42.Словотвір іменників. Найдавніші словотвірні іменникові афікси, успадковані українською мовою.

43.Давні типи відмінювання імен. Становлення 1-ї відміни іменників в українській мові.

44.Становлення 2-ї відміни іменників в українській мові.

45.Становлення 3-ї відміни іменників в українській мові.

46.Становлення 4-ї відміни іменників в українській мові.

47.Виокремлення прикметника в самостійну частину мови. Іменні (нечленні) та займенникові (членні) прикметники. Їх історія.

48.Історія форм ступенів порівняння якісних прикметників.

49.Історія розвитку особових займенників в українській мові.

50.Історія розвитку неособових займенників в українській мові.

51.Історія розвитку числівника в українській мові.

52.Неособові форми дієслова. Інфінітив, супін. Їх історія.

53.Особові форми дієслова. Історія витворення дієслівних флексій теперішнього часу.

54.Історія і становлення форм дієслів майбутнього часу.

55.Історія і становлення форм дієслів минулого часу.

56.Історія і становлення форм умовного та наказового способу.

57.Діалектне членування праслов'янської мови.

58.Походження української мови.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Київ: Вища школа, 1980. 320 с.

2. Історія української мови: Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.

3. Історія української мови: Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.

4. Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматика української мови: Зб. вправ. Київ : Вища школа, 1988. 232 с.

5. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.

6. Леута О. І., Гончаров В. І. Старослов'янська мова: збірник вправ і практичних завдань. Київ: «Вища школа», 2004. 200 с.

7. Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

8. Юсип-Якимович Ю. В., Шило О. В. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Київ: Знання, 2009. 279 с.

ДОДАТКИ

ТЕКСТИ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Текст 1

Уривок із «Слова о полку Ігоревім»

Не лепо ли ны бяшетъ, братие,
Начатии старыми словесы
Трудныхъ повестей о пълку Игореве,
Игоря Святъславлича?
Начати же ся тъй песни
По былинамь сего времени,
А не по замышлению Бояню.
Боянъ бо вещий, аще кому хотяше песнь творити,
А то растекашется мыслию по древу,
серымъ вълкомъ по земли,
шизымъ орломъ подъ облакы.

Помняшеть бо, рече,
Първыхъ временъ усобице.
Тогда пущашеть 10 соколовь на стадо лебедей,
которыи дотечаше,
та преди песнь пояше –
старому Ярославу,
храброму Мстиславу,
иже зареза Редедю предъ пълкы касожьскыми,
красному Романови Святъславличю.
Боянъ же, братие, не 10 соколовь
не стадо лебедей пущаше,
нъ своя вещиа пръсты
на живая струны въскладаше;
они же сами княземъ славу рокотаху.

Почнемъ же, братие,повесть сию
Отъ старого Владимера до нынешняго Игоря,
Иже истягну сердце своего мужествомъ;
Напънився ратного духа,
Наведе своя храрыя плъквы
на землю Половецькую
на землю Руськую.
Тогда Игорь възре
на светлое солнце
и виде отъ него тьмою
вся своя воя прикрыты.
И рече Игорь
къ дружине своей
«Братие и дружино!
Луце жъ бы потяту бытии,
неже полонену бытии,
А всядемъ, братие,
на свои бръзыя комони,
да позримъ
синего Дону».
Спалъ князю умь
похоти
и жалость ему знамение заступи
искусити Дону великаго.
«Хощу бо, - рече, - копие приломити
конець поля Половецкаго,
съ вами, русици, хощу главу свою приложити,
а любо испити шеломомь Дону».

О Бояне, соловию старого времени!

Абы ты сиа плъкы ущекоталъ,
скача, сласию, по мыслену древу,
летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени,
рища въ тропу Трояню
чресъ поля на горы.
Пети было песнь Игореви,
того внуку:
«Не буря соколы занесе
чрез поля широкая –
галици стады бежать
къ Дону великому».
Чи ли въспети было,
вещей бояне,
Велесовь внуче:
«Комони ржуть за сулою-
Звенить слава въ Кыеве;
трубы трубять въ Новеграде –
стоять стязи въ Путивле!»

Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече ему буй туръ Вчеволодъ:
«Одинъ братъ,
одинъ светъ светлый –
ты, Игорю!
оба есве Святьславличя!
Седлай, брате,
свои бръзыи комони,
а мои ти готови,
оседлани у Курьска напереди.
А мои ти куряни сведоми къмти:

подъ трубами половити,
подъ шеломы въскръмлени,
конец копия въскръмлени,
пути имь ведоми,
яруги имь знаеми,
луци у нихъ напряжении,
тулии отворении,
сабли изъострени;
сами скачють, акы серыи влъци въ поле,
ищучи себе чти, а князю славе».
Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень
и поеха по чистому полю.
Солнце ему тъмою путь заступаще;
нощь стонущи ему грозою птичь убуди;
свистъ зверинъ въста,збися дивъ –
кличетъ връху древа,
велить послушати – земли незнаеме,
Влъзе,
и Поморию,
и Посулию,
и Сурожу,
и Корсуню,
и тебе, Тьмутороканьскый блъванъ!

А половци неготовами дорогами
побегоша къ Дону великому6
Крычать телегы полунощы,
рци, лебеди роспужени.
Игорь къ Дону вои ведетъ!
Уже бо беды его пасетъ птиць

по дубию;

Влъци грозу въсрожать

по ярругамъ;

орли клектомъ на кости хвери зовутъ;

лисици брешутъ на чръленыя щиты.

О Руская земле! уже за шеломянемъ еси!

Текст 2

Уривок із «Руської правди»

Аще ли кто кого оударить батогомъ, любо жердью любо пѧстью, или чашею, или рогомъ, или тылеснїю, то 12 гривнѣ; аще сего не постигнуть, то платити емоу, то тоу конець.

Аще оутнеть мечемъ, а не вынемъ его, любо роукоæтью, то 12 гривнѣ за обидоу.

Ѻже ли оутнеть роукоу, и ѿпадеть роука, любо оусохнеть, то 40 гривенъ.

Аще боудеть нога цѣла, или иачьнеть храмати, тогда чада смирѧть.

Аще ли перстъ оутнеть которыи любо, — 3 гривны за обидоу.

А во оусѣ 12 гривни; а въ бородѣ 12 гривнѣ.

Ѻже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тъи гривноу положить.

Аще ли ринеть моужь моужа, любо ѿ себе, любо к собѣ, – 3 грівнѣ, а видока два выведеть; (14) или боудеть варѧгъ, или колбѧгъ, то на ротоу.

Аще ли челядинъ съкрыетсѧ, любо оу варѧга, любо оу кольбѧга, а его за три дни не выведоуть, а познають и въ третїи д(е)нь, то изымати ємоу свои челѧдинъ, а 3 гривнѣ за обидоу.

Аще кто поѣдеть на чюжемъ конѣ, не прошавъ єго, то положити 3 гривнѣ.

Аще поиметь кто чюжь конь, любо ѡроужїе, любо портъ, а познаеть въ своемь мироу, то взѧти емоу свое, а 3 гривнѣ за обидоу.

Аще познаетъ кто, не ємлеть его, то не рци емоу: «мое»; нъ рци емоу тако: «поиди на сводъ, гдѣ єси взѧлъ»; или не поидеть, то пороучника за пѧть днїи.

Текст 3

Уривок із «Повісті врем'яних літ»

Бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою… И бѣ несыть блуда, и приводя к себѣ мужьскыя жены и дѣвици растля я; бѣ бо женолюбець, яко и Соломонъ, бѣ бо [женъ] у Соломона, рече, 700, а наложниць 300. Мудръ же бѣ, а наконѣць погибе; сь же бѣ невѣгласъ наконѣць обрѣте спасение. Велий бо Господь, и велья крѣпость его, и разуму его нѣсть числа! зло бо есть женьская прелѣсть, якоже рече Соломонъ, покаявся о женахъ: не внимати злѣ женѣ; медъ бо каплеть отъ устъ ея, жены любодѣйца, во времы наслажаетъ твой гортань, послѣдѣже горьчѣе желчи обрящеши; прилѣпляющаяся ей смертью въ адъ; на пути бо животъныя не находить, блудна бо теченья ея, и неблагоразумна. Се же рече Соломонъ о прелюбодѣйцахъ; о добрыхъ же женахъ рече: дражьши есть каменья многоцѣньнаго; радуется о ней мужь ея, дѣеть бо мужеви своему благо все житье; обрѣтши волну и ленъ, створить благопотребная рукама своима; бысть яко корабль, куплю дѣюще, издалеча събираеть себѣ богатьство; и въстаеть из нощи, и даеть брашно дому и дѣло рабынямъ; видѣвши тяжание куповаше, отъ дѣлъ руку своею насадить тяжание; препоясаввши крѣпко чресла своя, и утвѣрьди мышьци свои на дѣло, и вкуси, яко добро дѣлати, и не угасаеть свѣтилникъ ея всю нощ; руцѣ свои простираеть на полезная, локти же свои утвѣржаеть на веретено; руцѣ свои отвѣрзаеть убогимъ, плодъ же простре нищимъ; не печеться о дому своемъ мужь ея, егда кдѣ будеть; сугуба одѣнья створитъ мужю своему, очерьвлена и багъряна себѣ одѣнья; възоренъ бываетъ въ вратѣхъ мужь ея, внегда аще сядеть на соньмищи съ старци и съ жители земля; опоны створи и оддасть в куплю; уста же своя отвѣрзе смыслено, и въ чинъ молвить языкомъ своимъ; въ крѣпость и в лѣпоту облечеся; милостыня ея въздвигоша, чада ея обогатѣша, и

мужь ея похвали ю; жена бо разумлива благословена есть, боязнь же Господню да хвалить; да дите ей отъ плода устъну ея, да хвалять въ вратехъ мужа ея.

Текст 4

Грамота XV ст.

Самъ Олкгердъ Божїю милостью Великий Князь Литовскїй, Рускїй Жомоитскїй и иныхъ.

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотритъ, або чтучи его въ слышить нынѣшнимъ и потомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того вѣдати. Билъ намъ чоломъ дворянинъ нашъ Григорїй Тункель и повѣдалъ предъ нами, штожь купилъ въ бояръ и Ейшишково и Радуньского повѣта земли поля и сѣножати и гаи и на прудъ мѣстцо у Олехна Ромашковича и въ его дѣтей поле его влостное; почонъ отъ Довквидовичь межи до Петковичь межи, а отъ Петковичь межи по дорогу, а отъ дороги до Довнаровичь межи, а отъ Довнаровичь межи олиж опять до Довквидовича межи, а въ Юшка Китовича и въ его дѣтей у Войтка Ауря Авлика поле, гдѣ Тункель самъ седитъ и сѣножать тую, а другое поле зъ гаемъ на поля Осташишки, а на другой стороне рѣки Вѣрежи поле нашесть бочокъ на имя Глинишки и теж вымѣнялъ на тыи Глинишки у тогожь Алехна Ромашковича вышеписаного сѣлищо на имя Калиту по рѣчку по малую; а въ человѣка нашого Радунца на имя вкелини и въ его дѣтей въ Янкеля и въ его отца съ дозволеньемъ Намѣстника Радуньского пана Януша Костевича поле на три бочки, а сѣножать на стогъ сѣна и мѣстцо на прудъ обѣлъ вѣчно и на то на все листы купчїи и мѣнованыи и дозволеныи Намѣстника Радуньского перед нами вказывалъ. И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему на то дали нашъ листъ и подтвердили быхмо нашимъ листомъ. Иконы за ласки нашое на то дали ему сесь нашъ листъ; и потвержаемъ то симъ нашимъ листомъ вѣчно ему и его жоне и ихъ дѣтемъ и напотомъ будучимь ихъ

счадкомъ. Нехай отъ тыи вси вышеписаныи земли и сѣножати и гай и прудъ держитъ подлугь того, какъ покупилъ и повыменялъ, а намъ съ того службу земскую заступуетъ. И воленъ онъ тыи земли и сѣножатн и прудъ отдати изпродати и замѣнити и къ своему вжиточному обернути, какъ самъ налѣпей разумѣючи; а на твердость того и печать нашу казали есмо привити (!) къ сему нашому листу. Писанъ въ Городнѣ въ лѣто ≠sωᵀмє? Мѣсяца Августа 25 день Индиктъ 4.

Текст 5

Привілей Київському магістрату

Ѡznаймуємъ тимъ листомъ н҃шиmъ vсѣмъ vобецъ и кождомꙋ zособно комꙋ о томъ вѣдати слûшати или читати належати ме(т) и(ж) времєнъ прошлихъ недисъ бл҃жєннія памѧти наяснѣйшій король полскій и вєликій кн҃zъ литовскій Алеѯандеръ наймил҃шій бра(т) н҃шь<,> по челоби(т)тю подданнихъ҃ єго вєличе(ст)vа мєщанъ києvскихъ а z ласки своєй королевской надалъ онûмъ привилей на волности нѣкоторіе<,> и на право ма(й)дебу(р)скоє<,> которій mы потомъ на ûхъ же по(д)даннихъ н҃шихъ мєщанъ кієvскихъ прошєніє по(д)твє(р)дили<,> ꙋкрѣпили и zмоцнили<,> по нємало(м) же врємени<,> когда они<,> подданіє н҃ши мєщанє києvскіє<,> v пу(б)лѣчнихъ справахъ мѣскихъ києvскихъ до на(с)<,> на то(т) часъ v мѣстѣ н҃шємъ Львовѣ zастаючихъ<,> з тим же привиліємъ єхали<,> нєчаѧнно напавши на нихъ татарє<,> нєприѧтєлѣ н҃ши на zємлю н҃шу тогда находѧчіє<,> прєрєчоній приvилей о(т) нихъ о(т)были<,> о(т) ѧкого приvилеѧ пєча(т) на воскꙋ длѧ шну(р)ка шо(л)кового<,> на ѧкомъ привишєна была ото(р)вано<:> а потомъ помѧнутіє по(д)даннiє н҃ши мещанє києvскіє vишо(з)наченній привилей для подписꙋ то(л)ко рꙋки н҃шои королевской zна(т)ною су(м)мою грошовою ꙋ тата(р) откупиvши<,> очєvи(с)то оказовали // (2) ѡказовали<,> поко(р)нє до насъ суплѣкꙋючи просили<,> дабисmо то(т) приvилей нами потвєржєнній ѧк

сꙗ v собѣ мѣетъ<,> ничого нє прибавлꙗючи<,> анѣ уймуючи<,> слово v слово пєрєписа(т) повелѣли<,> что mы за бл҃го ра(з)сꙋдивши и видꙗчи подписъ руки н҃шєй и сєкрєта(р)ской и мѣстцє<,> где пєчать ото(р)вано<,> и про(з)би ихъ ласкавє вислухавши<,> той жє самій прівилей пєрєписати роскazали<,> которій таксꙗ в сєбѣ слово v слово мѣєтъ<,><.> Ку вѣчной тоєй рѣчи памꙗти<,> во имꙗ Г҃днє аминь<.> Понєжє всѣ рѣчи<,> которіє v часѣ исправляютсꙗ купно z временємъ в za(б)vєніє приходꙗ(т) и z памꙗти людской вибиваю(т)сꙗ и наступуючимъ вѣкomъ несвѣдomи бываю(т)<,> а щє длꙗ вѣкопотomной пamꙗти писа(н)ни нє о(б)рѣтаю(т)сꙗ<.> То(го) ради mы<,> Жикгимꙋнтъ<,> б҃жєю мл҃стію король по(л)скій и вєликій кн҃zь литовскій<,> рускій<,> прускій<,> жму(н)дскій<,> mazовецкій<,> и іннûхъ панъ и дѣдичь ѡзнаймꙋємъ vсѣmъ о(б)ще и ко(ж)domу zoco(б)на н҃нѣ и потомъ бꙋдучимъ<,> komу о томъ вѣдати на(д)лежи(т) ижъ войтъ z мещанamи н҃шimи кіevскimи<,> ставши перєдъ н҃шimъ королевскимъ величе(ст)vo(м)<,> доносили нamъ<,> что наꙗснѣйшій нєгдись король Алєѯандеръ<,> продокъ наймил҃шій<,> бра(т)<,> н҃шъ желаючи спу(с)тѣлому краю zємли рꙋской лучшого поведєніꙗ<,> и дабы mѣсто Києvъ ширилосꙗ и множилосꙗ v людє и vo всѣ достатки и v приходи самomꙋ mѣсту Києvу и мєщаномъ києvскimъ яко своûmъ по(д)даннимъ z ласки и щодробливо(с)ти своєй королевской право нємецкоє<,> а теотоницкоє nazванноє майдєбу(р)скоє<,> рел҃іû и vѣри рim=ской грєческой<,> и армєнской надалъ<,> и уфꙋндова(л) и опрєдѣлилъ.

Текст 6

Уривок із «Літопису Самовидця»

Также полковникове Козаков до всякой домовой незвичайной роботи пристановляли, в поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа през поля дикіе з рарогом, раструбом, орлом, албо с хортом козака б*і*дного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панов*і*, не жалуючи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар. Знову з сь, хочай бы якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолн*і*ра своего высилает до гетмана

коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно Козаков*і* в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, гор*і*лки, пива, але и браги. Которіе зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на коммисара рибу десятую отб*і*рали. А полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулов*і*, и писарев*і*, — аж до великого убозства козацтво прийшло, а болше шести тисячей неповинно Козаков быти. Хочай и син козацкій, тую ж панщину мус*і*л робити и плату давати, тое над козаками было.

Над посполством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах, в пастах, але однак чего не звикла была Україна терп*і*ти, вимисли великіе были от старостов и от нам*і*сников, и жидов. Бо сами державци на Україн*і* не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засл*і*плени будучи подарками от старост и жидов арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкур*і* и мажут : з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его…

В Чигирин*і* м*і*ст*і* мешкал сотник Богдан Хмелницкий, козак ростропній в д*і*лах козацких военних, и у писм*і* б*і*глій, и часто у двора королевского в поселств*і* будучій. И под час бытности своеї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королев*і* его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблений челнов на море, мимо в*і*домость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышъменованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пас*і*кою и млином на урочищи Суботов*і*, полтори мил*і* от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного в*і*чистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вив*і*давшися о схованню того привилея, упоївши

оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланця по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и прив*і*зл его посланец.

Текст 7

На цямру монастирської кринички
схилила осінь грона горобин.
Сюди колись приходили чернички,
блакитну воду брали із глибин.
Мені приснились їхні силуети.
Сама печаль, і профіль – як зима.
Чудний народ – художники й поети,
усе їм сниться те, чого нема.

Усе їм сниться те, чого й не буде.
І кожен з них і мудрий, і дитя.
По срібній линві тої амплітуди
проходять дивні видива буття.
І цілий світ, і ось така дрібничка –
димок туману в пригорщах долин,
і кухлик той, і та в яру криничка,
і обважнілі грона горобин.

Ліна Костенко

Текст 8

Виходжу в сад, він чорний і худий,
йому вже ані яблучко не сниться.
Шовковий шум танечної ходи
йому на згадку залишав осінь.
В цьому саду я виросла, і він
мене впізнав, хоч довго
придивлявся.
В круговороті нефатальних змін
він був старий і ще раз обновлявся.
І він спитав: – Чого ж ти не прийшла
у іншу пору, в час мого цвітіння?
А я сказала: – Ти мені один
О цій порі, об іншій і довіку.

І я прийшла не струшувать ренклод
і не робить з плодів твоїх набутку.
Чужі приходять в час твоїх щедрот,
а я прийшла у час твойого смутку.
Оце і в усі мої права.
Уже й вникало сонце за горбами –
сад шепотів пошерхлими губами
якісь прощальні золоті слова...

Ліна Костенко

Текст 9

Несе Полісся в кошиках гриби.
За болотами причаїлись Охи.
І спорить тиша голосом гарби
із реактивним гуркотом епохи.
Село сосновий виверне кожух
і йде назустріч, як весільна теща.
Осінніх вогнищ кинутий цибух
мале дитя в долоньки переплеще.

Правічну думу думають ліси,
вгрузають в мох столітні дідугани.
Переминеться заєць навскоси –
горить асфальт у нього під ногами.
Лункі октави дальніх голосів
запише обрій у вечірній простір.
І молодик над смужкою лісів
Поставить позолочений апостроф.

Ліна Костенко

Текст 10

Моя грибна околиця,
моя черінна місцина
серед борів прадідових
і батькових полян.
Кажу це правда істинна
Листвин – це значить «листвинна»,
Листвин тому що лиственна
деревня деревлян.
Листвин – родинне вогнище
Село батьків на Норині
З Ключових гір ключі несуть
Напиток-зуболам.
Село батьків на Норині
Мої древлянські корені
Мої слов'янські корені
З Литвою пополам.

Там ріки не зливаються,
Де йде кряжисте сутиччя
Одна ріка до Прип'яті,
Друга – на схід біжить.
Мій Норин на Славинщину
До славного Славутича
Славечна в Білорусію,
Рівнинами слизить.
Мисливська Словечанщина,
Розкоші білки й соболя,
Твої угіддя турячі
Запустою взялись.
Була ти краєм розквіту,
Поки вітри Чорнобиля
Над плесами, над судьбами,
Як смерч, не пронеслись.

Микола Никончук

Завдання до текстів

1. Виявити приголосні вторинного походження, зазначити причини та умови, за яких вони з'явилися.

2. Виявити голосні вторинного походження, указати причини та умови, за яких вони з'явилися.

3. Знайти слова, у яких були зредуковані. Пояснити, чому вони занепали або вокалізувалися.

4. Знайти слова, у яких фонетичні процеси відбулися незакономірно.

5. Виявити голосні ѣ та і дифтонгічного походження.

6. Знайти приклади першої, другої, третьої перехідних палаталізацій задньоязикових.

7. Виявити словоформи, у яких засвідчено явище йотового пом'якшення.

8. Виписати слова з повноголосними та неповноголосними формами.

9. Виявити слова, у яких відбулися зміни сонорних на початку слова.

10. Виявити оригінальні риси української мови.

11.Знайти іменники, зазначити давній тип відмінювання, визначити етимологічне чи аналогійне закінчення.

12. Виявити іменники, у яких закінчення розвинулося незакономірно.

13.Знайти прикметники, указати коротка чи повна (стягнена чи нестягнена) форма, ступінь порівняння (для якісних прикметників).

14. Знайти займенники в тексті, прокоментуйте історію витворення форми.

15. Знайти дієслова, визначте час, особа, рід, число.

16. Указати, які відбувалися/відбулися мовні процеси на час написання пам'ятки (для текстів 1–6).

ПОХОДЖЕННЯ ГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

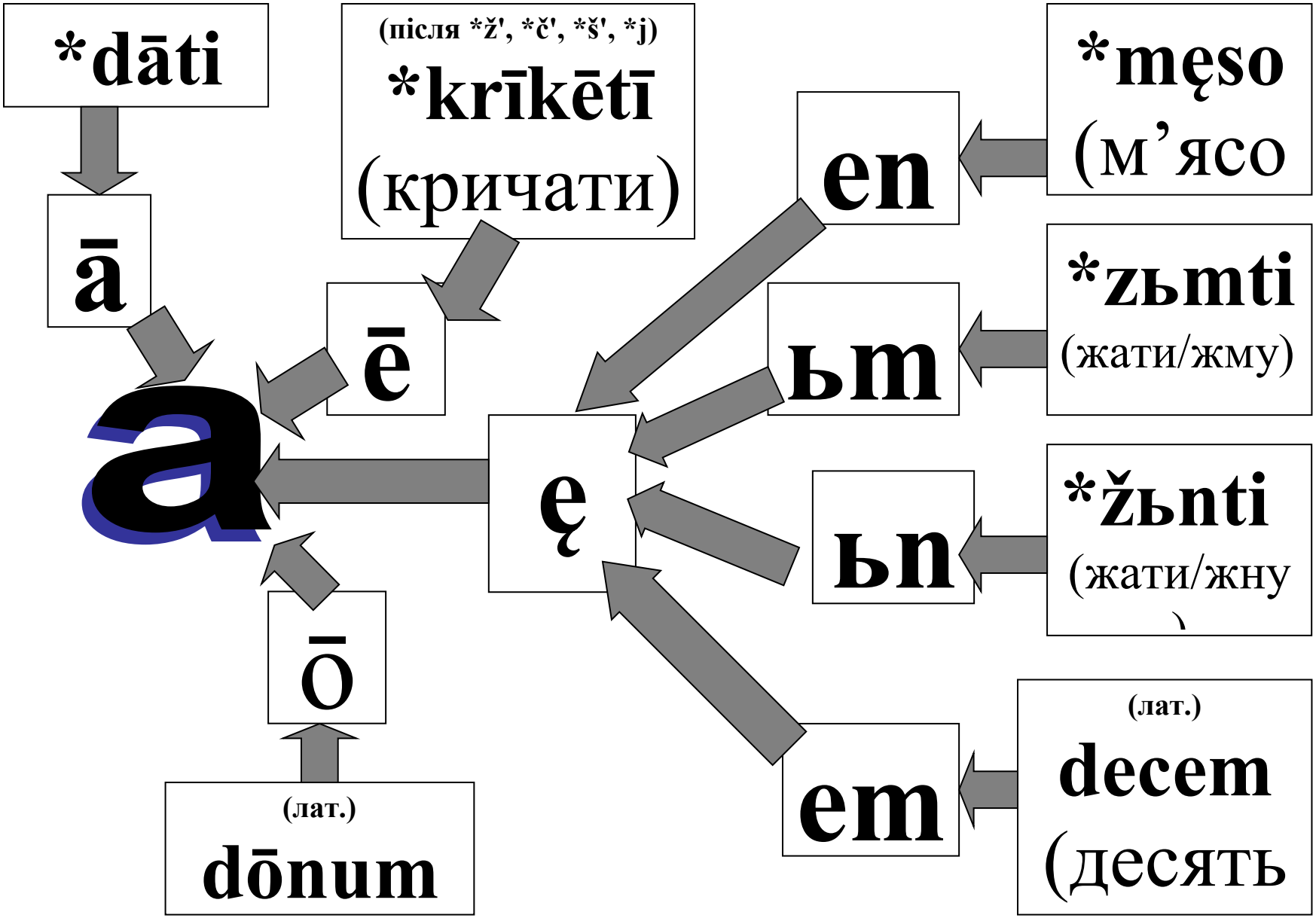

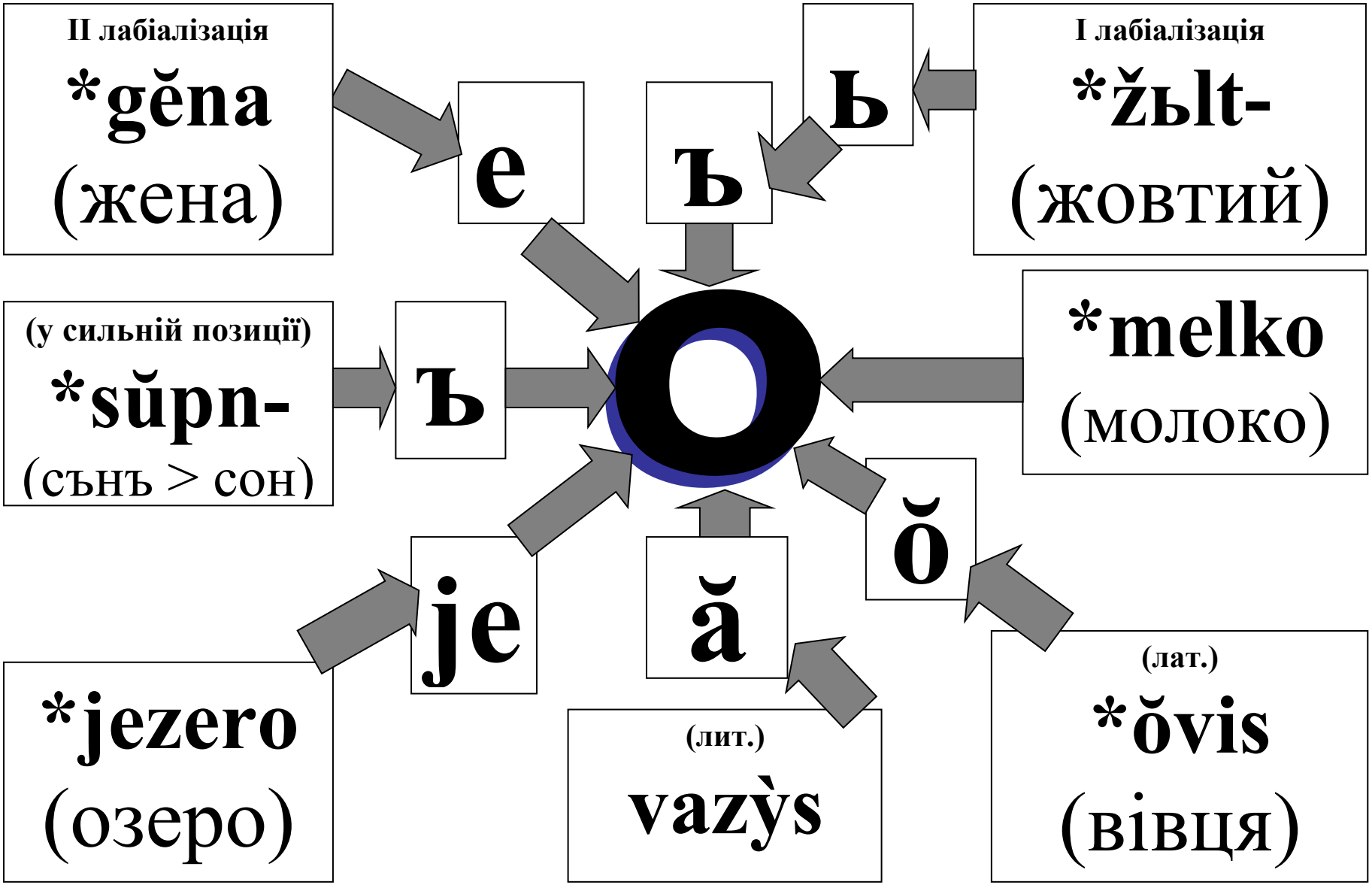
II лабіалізація
*gĕna
(жена)
е
ъ
ь
I лабіалізація
*žьlt-
(жовтий)
(у сильній позиції)
*sŭpn-
(сънъ > сон)
ъ
о
*melko
(молоко)
ŏ
je
ă
(лат.)
*ŏvis
(вівця)
*jezero
(озеро)
(лит.)
vazỳs

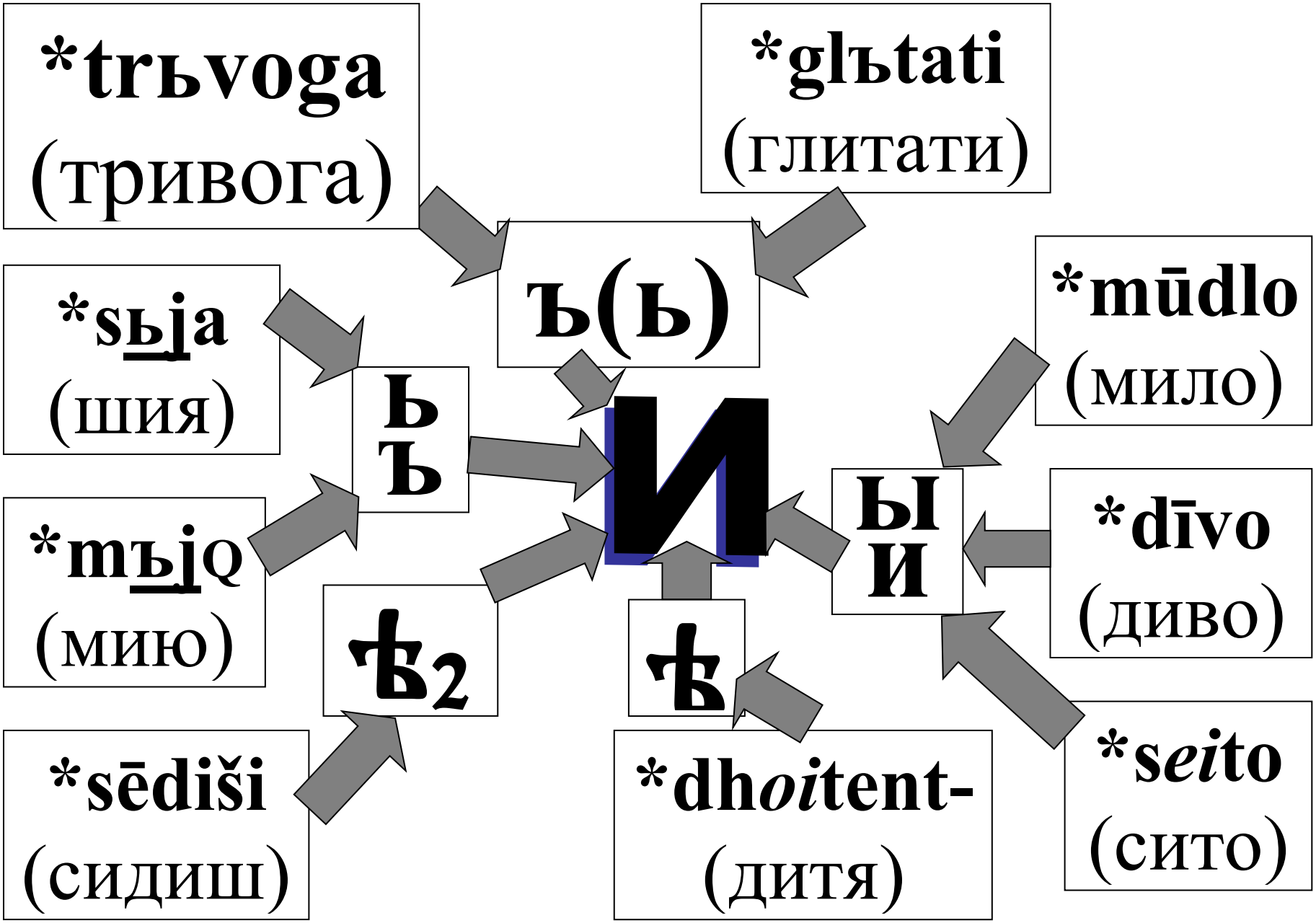
*trьvoga
(тривога)
*glъtati
(глитати)
*sьja
(шия)
ъ(ь)
*mūdlo
(мило)
ь
ъ
и
ы
и
*mъjǫ
(мию)
*dīvo
(диво)
ѣ2
ѣ
*sēdiši
(сидиш)
*dhoitent-
(дитя)
*seito
(сито)

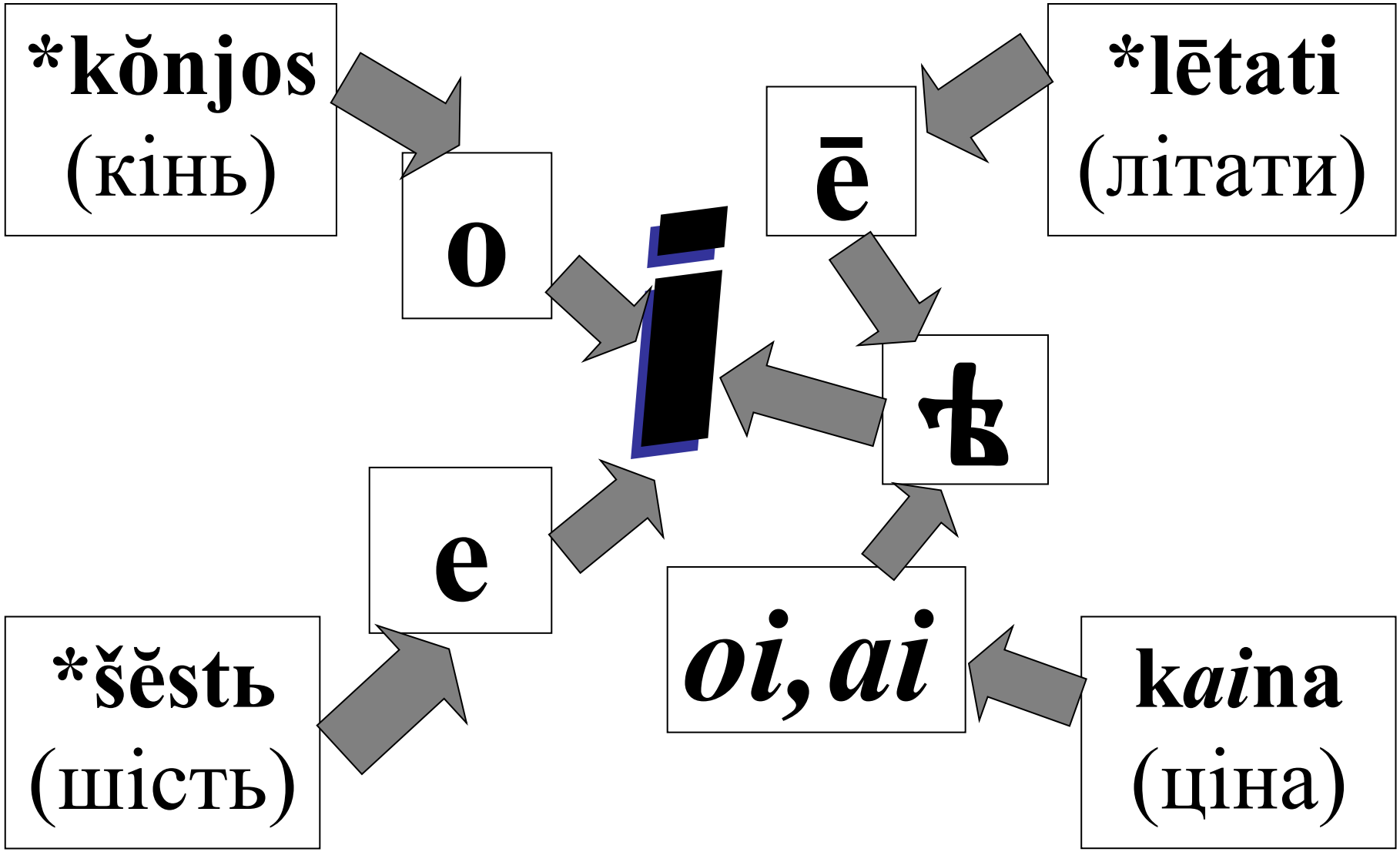
*kŏnjos
(кінь)
o
ē
*lētati
(літати)
i
ѣ
e
oi, ai
*šĕstь
(шість)
kaina
(ціна)

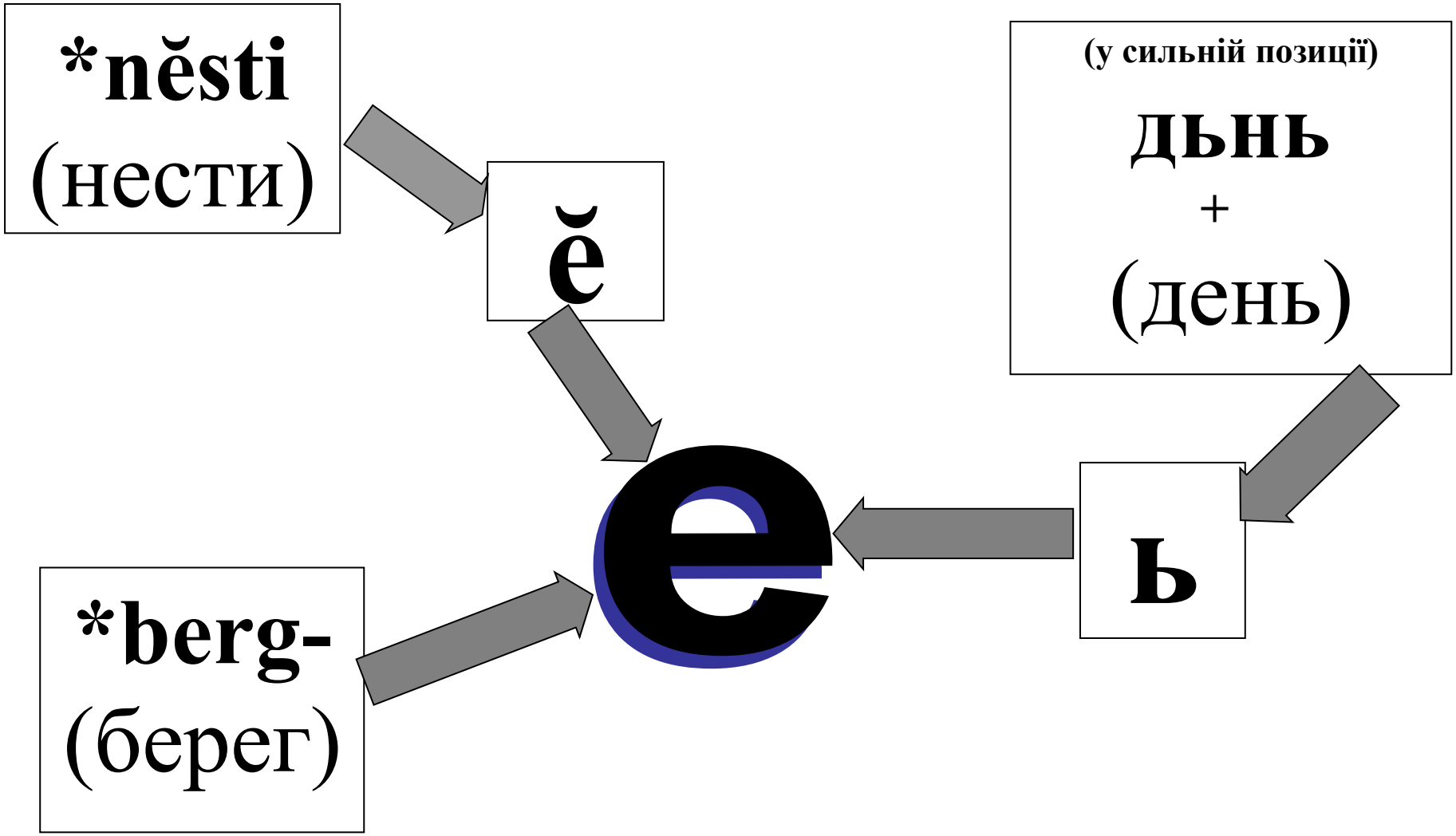
*nĕsti
(нести)
ĕ
(у сильній позиції)
дьнь
+
(день)
e
ь
*berg-
(берег)

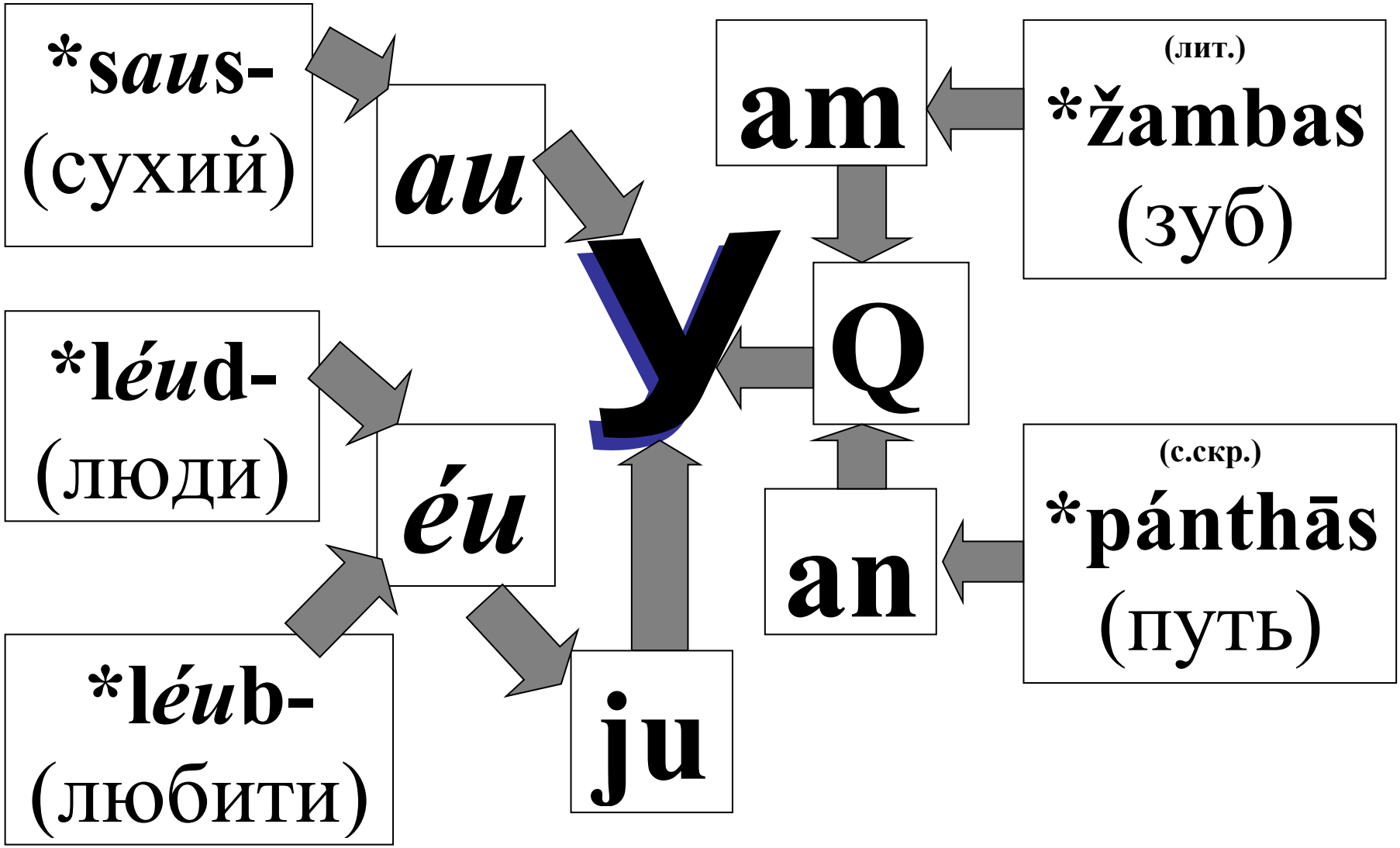
*saus-
(сухий)
au
am
(лит.)
*žambas
(зуб)
y
Q
*léud-
(люди)
éu
an
(с.скр.)
*pánthās
(путь)
*léub-
(любити)
ju

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ З МОРФОЛОГІЇ

РОЗПОДІЛ ІМЕННИКІВ ЗА ДАВНІМИ ОСНОВАМИ

<u>Іменники -ā-, -jā- основ</u> (основа суч. І відміни): *пустини*, *милостини*, *судии*, *игоумении*, *мълнии* – низка іменників цієї основи в наз. в. одн. в псл. мові мали форми на -і, які вже в найдавніших пам'ятках замінюються формами на -ꙗ, таких іменників було небагато, змінились вони під впливом утворень на зразок *братиꙗ, змиꙗ* та запозичень на зразок *Мариꙗ*, *Софиꙗ*: *болярыни*, *братиꙗ*, *бъчела*, *вельможа*, *владика*, *воєвода*, *вѣра*, *вечеря*, *гора*, *жена*, *лодья*, *лоука*, *лъжа*, *мѣра*, *рука*, *сирота*, *слуга*, *старѣишина*, *староста*, *оубоица*.

<u>Іменники -ŏ-, -jŏ- основ</u> (основа суч. ІІ відміни): *адъ*, *ангелъ*, *бисъ*, *богатьство*, *бытиѥ*, *вечеръ*, *ворог*, *врачь*, *грѣхъ*, *горе*, *господарь*, *гробъ*, *громъ*, *гърнчаръ*, *добро*, *жьрьць*, *ключь*, *князь*, *кладязь*, *коньць*, *корабль*, *крило*, *купець*, *мьрьтвьць*, *мечь*, *монастырь*, *море*, *мостъ*, *моужь*, *ножь*, *норовъ*, *орьлъ*, *отецъ*, *плачь*, *рабъ*, *самовидець*, *солньце*, *стражь*, *телець*, *оучитель*, *хранитель*...

<u>Іменники -ū- основ</u> (відійшли до І відміни – *свекруха*, *буква*, *морква*, *церква* тощо та до ІІІ – *кров*, *любов*...): у давньоукраїнській мові це були іменники лише жіночого роду – *свєкры, ятры, тыкы, мъркы, любы, цьркы, хороугы, букы* і, можливо, *бръвь, кръвь, жьрнъвь*.

<u>Іменники -ŭ- основ</u> (перейшли до іменників **-ŏ-**, **-jŏ-** основ – ІІ відміна): *сынъ, домъ, волъ, вьрхъ, полъ, медъ*, вірогідно, – *ледъ, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ* і, можливо, ще *миръ, станъ, низъ, долъ, олъ* та деякі ін.

<u>Іменники -ĭ- основ:</u> сучасну ІІІ відміну склали іменники жіночого роду типу *вѣсть*, *завист*ь, *заповѣдь*, *корысть*, *мысль*, *ночь*, *память*, *рать*, *старость*, *сѣть;* нечисленна група іменників чоловічого роду відійшла до іменників **-ŏ-**, **-jŏ-** основ (ІІ відміна): *гость*, *тьсть*, *знать*, *звѣрь*, *медвѣдь*, *гоусь;* іменники *пѣснь*, *долонь*, *мышь*, *кость* оформилися за зразком іменників **-ā-**, **-jā-** основ і ввійшли до І відміни. До іменників -ĭ- належали: *долонь*, *голоубь*, *чьрвь*, *гъртань*, *локъть*, *ногъть*, *огнь*, *оугль*, *поуть*, брань, *вѣсть*, *голоубь*, *гърдость*, *гость*, *гоусь*, *гъртань*, *завист*ь, *заповѣдь*, *звѣрь*, *знать*, *корысть*, *кость, крѣпость*, *локъть*, *лютость*, *медвѣдь*, *мысль*, *мышь*, *ногъть*, *ночь*, *огнь*, *оугль*, *память*, *пѣснь*, *поуть*, *рать*, *скорбь*, *сѫть*, *старость*, *тать*, *тьсть*, *чьрвь*...

<u>Іменники -n- основ:</u> іменники чоловічого роду – ІІ відміна: *камень*, *корєнь*, *рємєнь*, *стєпєнь*, *олєнь*, *ячмєнь*, *дьнь*, *шершень*, *слизень*, *лежень*, *трутень*, *младенец*, *перстень*, *пломень*, *кремень*, *кмин*, *рамень*, *кусмень*; іменники середнього роду, які разом із іменниками **-t-** основ склали сучасну IV відміну: *стремено*, *им'я*, *плем'я*, *сім'я*, *врем'я*, *брем'я*, *тім'я*, *знам'я*.

<u>Іменники -r- основ:</u> іменники жіночого роду *матєр-* (IV відміна), *дъчєр-* (I відміна).

<u>Іменники -s- основ:</u> *лєс-*, *очєс-*, *оушєс-*, також, за С. Бернштейном: *коло*, *дерево*, *чоло*, *диво*, *діло*, *лице*, *їжак* (*ижєса*); іменники середнього роду оформились за зразком **-ŏ-**, **-jŏ-** основ (II відміна): *словєс-*, *чюдєс-*, *нєбєс-*, *черево*, *лють*, *тяга*, *ложе*, *перо* (*перина*), *руно*, *звено*, *грано*, *удес*.

<u>Іменники -t- основ:</u> іменники середнього роду (основа IV відміни): *тєлят-*, *осьлят-*, *жєрєбят-*, *робят-*...

ТАБЛИЦЯ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКУ МОВНУ ДОБУ

	-ŏ-	-jŏ-	-ā-	-jā-	-ĭ-, ж.р.	-ĭ-, ч.р.	-ŭ-	-n-	-t-	-s-	-r-	-ū-
однина												
Н.	plodъ	konь	žena	zemlʼa	kostь	gostь	synъ	kamy / imę	telę	kolo	mati	svekry
Р.	ploda	konʼa	ženy	zemlě	kosti	gosti	synu	kameni(e)/ imeni(e)	telęte	kolese(i)	matere(i)	svekrъve(i)
Д.	plodu	konʼu	ženě	zemli	kosti	gosti	synovi	kameni / imeni	telęti	kolesi	materi	svekrъvi
З.	plodъ	konь	ženu	zemlʼu	kostь	gostь	synъ	kamenь/ imę	telę	kolo	materь	svekrъvь
О.	plodъmь	konьmь	ženojQ	zemlejQ	kostijQ	gostьmь	synъmь	kamenьmь / imenьmь	telętьmь	kolesьmь	materijQ	svekrъvijQ
М.	plodě	koni	ženě	zemli	kosti	gosti	synu	kameni(e)/ imeni(e)	telęte(i)	kolese(i)	matere(i)	svekrъve(i)
Кл.	plode	konʼu	ženo	zemle	kosti	gosti	synu	kameni/ imeni	telę	kolo	mati	svekry

	-ŏ-	-jŏ-	-ā-	-jā-	-ĭ-, ж.р.	-ĭ-, ч.р.	-ŭ-	-n-	-t-	-s-	-r-	-ū-
множина												
Н.	plody	koni	ženy	zemlě	kosti	gostie	synove	kamene	telęta	kolesa	matere(i)	svekrъve(i)
Р.	plodъ	konь	ženъ	zemlь	kostii	gostii	synovъ	kamenъ	telętъ	kolesъ	materъ	svekrъvъ(ii)
Д.	plodomъ	konemъ	ženamъ	zeml'amъ	kostьmъ	gostьmъ	synъmъ	kamenьmъ	telętьmъ	kolesьmъ	materьmъ	svekrъvьmь
З.	plody	koně	ženy(ъ)	zemlě	kosti	gosti	syny	kameni	telęta(tъ)	kolesa	materi	svekrъvi
О.	plody	koni	ženami	zeml'ami	kostьmi	gostьmi	synъmi	kamenьmi(y)	telęty	kolesy	materьmi	svekrъvьmi
М.	ploděxъ	koniхъ	ženaxъ	zeml'axъ	kostьxъ	gostьxъ	synъxъ	kamenьxъ	telętьxъ	kolesьxъ	materьxъ	svekrъvьxъ
Двоїна												
Н.-Зн.-Кл.	ploda	kon'a	žene	zemli	kosti	gosti	syny	Kameni	tel'ati (ę)	kolesi	materi	svekrъvi

Р.-М.	plodu	konju	ženou	zemlju	kostьju (iju)	gostьju (iju)	synou	kamenou (iju)	telʹatou	kolesou	materou (iju)	svekrъvou
Д.-О.	plodoma	konema	ženama	zemlʹama	kostьma	gostьma	synъma	Каменьma	telʹatьma	kolesьma	materьma	svekrъvama

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

-Ā-, -JĀ-

Однина	Множина	Двоїна
Н. жєна, земля	жєны, зємлѣ	Н., З., К. жєнѣ, зємли
Р. жєны, зємлѣ	жєнъ, зємлъ	Р., М. жену, зємлю
Д. жєнѣ, земли	жєнамъ, зємлямъ	Д., О. жєнама, зємляма
З. жєну, зємлю	жены, зємлѣ	
О. жєною, зємлєю	жєнами, зємлями	
М. жєнѣ, земли	жєнахъ, зємляхъ	
Кл. жєно, зємлє	–	

-Ŏ-, -JŎ-

Однина	Множина	Двоїна
Н. другъ, конь	друзи, кони	Н., З., К. друга, коня
Р. друга, коня	другъ, конь	Р., М. другу, коню
Д. другу, коню	другомъ, конемъ	Д., О. другома, конєма
З. другъ (друга), конь (коня)	другы, конѣ	
О. другомъ (другъмъ), конємъ (коньмъ)	другы, кони	
М. друзѣ, кони	друзѣхъ, конихъ	
Кл. дружє, коню	----	

-Ŭ-

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынъ	сыновє	Н., З., К. сыны
Р. сыну	сыновъ	Р., М. сыну
Д. сынови	сынъмъ	Д., О. сынъма
З. сынъ (сына)	сыны	
О. сынъмъ	сынъми	
М. сыну	сынъхъ	
Кл. сыну		

-Ĭ-

Однина	Множина
Н. гость, кость, ночь	гостьє (-иє), кости, ночи
Р. гости, кости, ночи	гостьи (-ии), костьи (-ии), ночьи (-ии
Д. гости, кости, ночи	гостьмъ, костьмъ, ночьмъ
З. гость (гостя), кость, ночь	гости, кости, ночи
О. гостьмъ, костью, ночью (-ию)	гостьми, костьми, ночьми
М. гости, кости, ночи	гостьхъ, костьхъ, ночьхъ
Кл. гости, кости, ночи	гости, ночи

Двоїна
Н., З., К. гости, кости, ночи
Р., М. гостью, костью, ночью
гостию, костию, ночию
Д., О. гостьма, костьма, ночьма

-Ū-

Однина	Множина	Двоїна
Н. свєкры	свєкръви	Н., З., К. свєкръви
Р. свєкръвє	свєкръвь	Р., М. свєкръву
Д. свєкръви	свєкръвамъ	Д., О. свєкръвама
З. свєкръвъ	свєкръви	
О. свєкръвью (-ию)	свєкръвами	
М. свєкръвє	свєкръвахъ	
Кл. свєкры		

-S-

Однина	Множина	Двоїна
Н. нєбо	нєбєса	Н., З., К. нєбьси (-ѣ)
Р. нєбєсє	нєбєсъ	Р., М. нєбєсу
Д. нєбєси	нєбєсъмъ	Д., О. нєбєсьма
З. нєбо	нєбєса	
О. нєбєсьмь	нєбєсы	
М. нєбєсє	нєбєсьхъ	

-N-

Однина	Множина	Двоїна
Н. камы (камєнь)	камєнє (камєни)	Н., З., К. камєни
Р. камєнє (камєни)	камєнъ (камєнии)	Р., М. камєну (камєнию)
Д. камєни	камєньмъ	Д., О. камєньма
З. камєнь	камєни	
О. камєньмъ	камєньми (камєны)	
М. камєнє (камєни)	камєньхъ (камєнє)	
Кл. камы	камєни	

-R-

Однина	Множина	Двоїна
Н. мати	матєрє (матєри)	Н., З., К. матєри
Р. матєрє	матєрь (матєрии)	Р., М. матєроу (матєрию)
Д. матєри	матєрьмъ	Д., О. матєрьма
З. матєрь	матєрє	
О. матєрью (матєрию)	матєрьми	
М. матєри (матєрє)	матєрьхъ	
Кл. мати	матєрє (матєри)	

-T-; -N-

Однина	Множина
Н. тєля, имя	тєлята, имєна
Р. тєлятє (тєляти), имєнє (имєни)	тєлятъ, имєнъ
Д. тєляьти, имєни	тєлятьмъ, имєньмъ
З. тєля, имя	тєлята, имєна
О. тєлятьмь, имєньмъ	тєляты, имєны
М. тєлятє (тєляти), имєнє (имєни)	тєлятьхъ, имєньхъ

Двоїна
Н., З., К. имєни, тєляти (имєнѣ, тєлятѣ)
Р., М. имєну, тєляту
Д., О. имєньма, тєлятьмя

ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Особові займенники

Однина

Н. азъ, а	ты	–
Р. мене	тебе	себе
Д. мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	себѣ, собѣ, си
З. ма, мене	та, тебе	са, себе
О. мъною	тобою	собою
М. мънѣ, мьнѣ	тебѣ, тобѣ	себѣ, собѣ

Множина

Н. мы	вы
Р. насъ	васъ
Д. намъ, ны	вамъ, вы
З. ны, насъ	вы, васъ
О. нами	вами
М. насъ	васъ

Двоїна

Н.вѣ	ва
З. на, наю	ва, ваю
Р., М.наю	ваю
Д., О. нама, на	вама, ва

Предметно-особові займенники

	Однина			Множина	
	Чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	онъ (и)	оно(є)	она (а)	они (и)	она (а)	оны (ѣ)
Р.	єго		єѣ		ихъ	
Д.	єму		єи		имъ	
З.	и(нь) єго		ю, єѣ	ѣ	а	ѣ
О.	имь		єю		ими	
М.	емь		єи		ихь	

Двоїна

Н. она (а)	онѣ (и)	онѣ (и)	Р. – М. єю	
З. а	и	и	Д. – О. има	

ЗРАЗОК ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИХ (НЕЧЛЕННИХ, КОРОТКИХ) ПРИКМЕТНИКІВ (ТВЕРДА І М'ЯКА ГРУПИ)

Однина

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	добръ, синь	добро, синє	добра, синя
Р.	добра, синя		добры, синѣ
Д.	доброу, синю		добрѣ, сини
З.	добръ (-а), синя (-я)	добро, синє	доброу, синю
О.	добръмь, синьмь		доброю, синею
М.	добрѣ, сини		добрѣ, сини

Множина

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	добри, сини	добра, синя	добры, синѣ
Р.	добръ, синь		добръ, синь
Д.	добромъ, синемъ		добрамъ, синямь
З.	добры, синѣ	добра, синя	добры, синѣ
О.	добры, сини		добрами, синями
М.	добрѣхъ, синихъ		добрахъ, синяхъ

Двоїна

Н., З.	добра, синя	добрѣ, сини	добрѣ, сини
Р., М.	добру, синю		добру, синю
Д., О.	доброма, синема		добрама, синяма

УТВОРЕННЯ ЧЛЕННИХ ПРИКМЕТНИКІВ

однина

Н. **novъ-jь*	новыи	**sinjь-jь*	синии
Р. **nova-jego*	новаѥго	**sinja-jego*	синаѥго
Д. **novu-jemu*	новоуѥмоу	**sinju-jemu*	синюѥмоу
З. **novъ-jь*	новыи	**sinjь-jь*	синии
О. **novomь-jimь*	новыимь	**sinjemь-jimь*	синиимь
М. **nově-jemь*	новѣѥмь	**sinji-jemь*	синиимь

множина

Н. **novi-ji*	новии	**sinji-ji*	синии
Р. **novъ-jixъ*	новыихъ	**sinjь-jixъ*	синиихъ
Д. **novomъ-jimъ*	новыимъ	**sinjemъ-jimъ*	синиимъ
З. **novy-ję*	новыѧ	**sinję-ję*	синѧѧ
О. **novy-jimi*	новыими	**sinji-jimi*	синиими
М. **nověxъ-jixъ*	новыихъ	**sinjixъ-jixъ*	синиихъ

двоїна

Н.–З. **nova-ja*	новаꙗ	**sinja-ja*	синаꙗ
Р.–М. **novu-ju*	новоую	**sinju-ju*	синюю
Д.– О. **novoma-jima*	новыима	**sinjema-jima*	синиима

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ***ОДИН, -А, -Е***

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	**одинъ**	**одьно (одино)**	**одьна (одина)**
Р.	**одьного(одиного)**		**одьноѣ (одиноѣ)**
Д.	**одьному (одиному)**		**одьнои (одинои)**
З.	**одинъ**	**одьно (одино)**	**одьну (одину)**
О.	**одьнѣмь (одинѣмь), одьнимь**		**одьною (одиною)**
М.	**одьномь (одиномь)**		**одьнои (одинои)**

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ***ДВА***

	Чоловічий рід	Середній рід і Жіночий рід
Н. – З.	**дъва**	**дъвѣ**
Р. – М.	**дъвою (дъву)**	
Д. – О.	**дъвѣма**	

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ***ТРИ, ЧОТИРИ***

	Чоловічий рід	Середній рід та Жіночий рід
Н.	**трие четыре**	**три четыри три четыри**
Р.	**трии четыръ**	
Д.	**трьмъ четырьмъ**	
З.	**три четыри**	
О.	**трьми четырьми**	
М.	**трьхъ четырьхъ**	

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ***П'ЯТЬ***

Н. **пѧть**	Д. **пѧти**	О. **пѧтью**
Р. **пѧти**	З. **пѧть**	М. **пѧти**

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ***ДЕСЯТЬ***

Однина	Множина	Двоїна
Н. десѧть	десѧте (-ти)	десѧти (-тѣ)
Р. десѧте (-ти)	десѧтъ	десѧту
Д. десѧти	десѧтьмъ	десѧтьма
З. десѧть	десѧти (-те)	десѧти (-тѣ)
О. десѧтью	десѧты	десѧтьма
М. десѧте (-ти)	десѧтьхъ	десѧту

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ***СТО***

Однина	Множина	Двоїна
Н. сто	съта	сътѣ
Р. съта	сътъ	съту
Д. съту	сътомъ	сътома
З. сто	съта	сътѣ
О. сътъмъ	съты	сътома
М. сътѣ	сътѣхъ	съту

ПАРАДИГМА ТЕПЕРІШНЬО-МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Однина	**Множина**	**Двоїна**
1-а ос. несу, хвалю	**несемъ, хвалимъ (-мы, -мо)**	**несевѣ, хваливѣ**
2-а ос. несеши, хвалиши (-шь)	**несете, хвалите**	**несета, хвалита**
3-я ос. несеть, хвалить (-тъ)	**несуть (ють), хвалять (-ять)**	**несета, хвалита**

ПАРАДИГМА ФОРМ МИНУЛИХ ЧАСІВ

ПАРАДИГМА <u>АОРИСТА</u>

Старий сигматичний аорист

	Однина	**Множина**	**Двоїна**
1-а ос.	**начахъ**	**начахомъ**	**начаховѣ**
2-а ос.	**нача**	**начастє**	**начаста**
3-я ос.	**нача**	**начаша**	**начаста**

До форми 2-ої ос. і особливо 3-ої ос. одн. З односкладовим коренем на голосний могло приєднуватися закінчення **-тъ,** унаслідок чого виникали паралельні форми: *пи – питъ, би – битъ.*

Новий сигматичний аорист

Однина		**Множина**	**Двоїна**
1-а ос.	**идохъ**	**идохомъ**	**идоховѧ**
2-а ос.	**идє**	**идостє**	**идоста**
3-я ос.	**идє**	**идоша**	**идоста**

Від атематичного дієслова *быти* аорист утворювався двома способами:

- від основи інфінітива (*быхъ, бы, бы, быхомъ* і т.д.)
- і паралельно їй парадигма бѣхъ, бѣ, бѣ, бѣхомъ і т.д., що мала спершу значення імперфекта.

ПАРАДИГМА ІМПЕРФЕКТА

Однина	Множина
1-а ос. нєсѧхъ, жьдахъ	нєсѧхомъ, жьдахомъ
2-а ос. нєсѧшєє, жьдашє	нєсѧшєте, жьдашєте
3-я ос. нєсѧшєє (ть), жьдашє (ть)	нєсѧху(ть), жьдаху(ть)

Двоїна

1-а ос. несѧховѣ, жьдаховѣ
2-а ос. несѧшета, жьдашета
3-я ос. несѧшета, жьдашета

ПАРАДИГМА ПЕРФЕКТА

Однина	Множина	Двоїна
1-а ос. ѥсмь неслъ, -ла, -ло	ѥсмъ несль, -лы, -ла	ѥсвѣ несла, -лѣ, -лѣ
2-а ос. ѥси неслъ, -ла, -ло	ѥсте несль, -лы, -ла	ѥста несла, -лѣ, -лѣ
3-я ос. ѥсть неслъ, -ла,	сѫть несль, -лы, -ла	ѥста несла, -лѣ, -лѣ

ПАРАДИГМА ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА

Давніша форма (*быти* в аористі або імперфекті)

Однина	Множина
1 ос. бѧхъ (бѣхъ) неслъ, -ла, -ло	бѧхомъ (бѣхомъ) несли, -лы, -ла
2 ос. бѧше (бѣ) неслъ, -ла, -ло	бѧсте (бѣсте) несли, -лы, -ла
3 ос. бѧше (бѣ) неслъ, -ла, -ло	бѧхоу(ть) (бѣша) несли, -лы, -ла

Двоїна

1 ос. бѧховѣ (бѣховѣ) несла, -лѣ, -лѣ
2 ос. бѧшета (бѣста) несла, -лѣ, -лѣ
3 ос. бѧшете (бѣста) несла, -лѣ, -лѣ

Новіша форма

Однина			Множина		
1-а ос. єсмъ былъ, -ла, -ло	нєслъ, -ла,-ло		єсми были, -лы, -ла	несли, -лы,-ла	
2-а ос. єси	»	»	єсте	»	»
3-я ос. єсть	»	»	соуть	»	»

Двоїна

1-а ос. єсвѣ была, - лѣ, -лѣ несла, -лѣ, -лѣ
2-а ос. єста » »
3-я ос. єста » »

ПАРАДИГМА ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Перша форма майбутнього часу

начну, хочу, стану + інфінітив основного дієслова

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. стану писати	станемъ писати	станевѣ писати
2 ос. станешь (-ши) писати	станете писати	станета писати
3 ос. станеть писати	стануть писати	станета писати

Друга форма майбутнього часу

имати в теперішньому часі + інфінітив основного дієслова

Однина	Множина	Двоїна

1 о с. **иму писати**	**имемъ писати**	**имевѣ писати**
2 о с. **имешь (-ши) писати**	**имете писати**	**имета писати**
3 о с. **иметь писати**	**имуть писати**	**имета писати**

Третя форма майбутнього часу

активний дієприкметник минулого часу на -**лъ**, -**ла**, -**ло** + особові форми дієслова **бути**

Однина	Множина
1 о с. буду писа-лъ, -ла, -ло	**будемъ писа-ли, -лы, -ла**
2 о с. будешь (-ши) писа-лъ, -ла, -ло	**будете писа-ли, -лы, -ла**
3 о с. будеть писа-лъ, -ла, -ло	**будуть писа-ли, -лы, -ла**

Двоїна

1 о с. будевѣ писа-ла, -лѣ, -лѣ
2 о с. будета писа-ла, -лѣ, -лѣ
4 о с. будета писа-ла, -лѣ, -лѣ

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ

Іменник

Слово в тексті, початкова форма, давній тип основи, рід, число, відмінок, первинне чи вторинне закінчення, синтаксична роль, сучасна відміна.

Займенник

Слово в тексті, початкова форма, група за значенням, рід, число, відмінок, первинна чи вторинна відмінкова форма, синтаксична роль.

Прикметник

Слово в тексті, початкова форма, членний чи нечленний, група за значенням, рід, число, відмінок, ступінь порівняння (для якісних прикметників), синтаксична роль.

Числівник

Слово в тексті, початкова форма, розряд за значенням, структурний тип, рід, число, відмінок, синтаксична роль, сучасна форма.

Дієслово

Слово в тексті, початкова форма, особова чи неособова форма, вид, спосіб, час, особа, число, клас за основою теперішнього часу (для дієслів минулого та майбутнього часу конкретизувати форму), синтаксична роль.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК[1]

Аналогія – уподібнення, наближення в якомусь відношенні (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значеннєвої.

Аорист (грец. букв. – невизначений, невідмежований, безстроковий) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення уже не була актуальною. Залежно від свого походження А. змінювався за двома *парадигмами.* У праслов'ян. мові збереглися форми тематичного кореневого та сигматичного (із суфіксом **-s-**, який ще в праслов'ян. період перейшов у **-х-,** що у відповідних фонет. умовах дав **-ш**.

Апокопа (грец. ἀποκοπή – відсікання), усічення – опускання одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова. Внаслідок апокопи в українській мові виникли форми дієслова теп. ч. є < єсть, 2-ї ос. одн. ходиш < хо-диши, 3-ї ос. одн. пише < пишєть; мин. ч. одн. ч. р. ніс < неслъ, 2-ї ос. одн. і мн. нак. сп. сядь < сяди, несіть < нес-hте;

Асиміляція (від латин. *assimilatio* – уподібнення) – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення; артикуляція, потрібна для вимови одного звука, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звука.

Астери́ск (*) – графічне позначення реконструйованого звука, морфеми, лексеми (словоформи).

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. До атематичних дієслів у праслов'янській мові належали jesmь, ěmь, damь, věmь, imamь та похідні від них (пор. форми інфінітива: *býti, ěsti* < *ědti, dati, věsti* < *vědti, jęti.*

[1] При укладанні словника використано матеріали: Енциклопедія «Українська мова». Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 822 с.

Афікс, формант (лат. *affixus* – прикріплений, причеплений) — частина слова, що вносить зміну у значення кореня.

Африка́та – приголосний звук зі складною зімкнено-щілинною артикуляцією.

Балто-слов'янська мовна спільність – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'янських і балтійських груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності у їхній лексиці. Балто-слов'янська мовна єдність чи прамова – одна з класичних проблем індоєвропейського мовознавства.

Випадні голосні – Випадні голосні – звуки, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. В сучасній українській мові такими є насамперед голосні о, е: *сон – сну, снитись; пень – пня, вересень – вересня; писок – писка.*

Відкритий склад – склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або в деяких мовах сонорний р, л).

Вокалізм – система голосних звуків певної мови.

Вставні звуки – див. **епентеза.**

Гаплологія (від грец. *haplos* – простий та *logos* – слово, вчення) – спрощення звукового складу слова внаслідок дисимілятивного випадання одного з двох сусідніх близьких за звучанням складів.

Гемінати (від лат. *gemino «подвоюю»*) – подвійні приголосні, дві однакові приголосні в складі слова (наприклад, **pletti, *metti*).

Гіа́тус – зіяння.

Глотогене́з – походження і розвиток мови.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії.

Давньокиївська мова – наддіалектна писемно-літературна мова, якою користувались у Русі (давньоруська).

Давньору́ська мо́ва – це літературно-писемна мова доби Київської Русі.

Двоїна – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої

успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'янськими мовами; тепер зберігається лише в окремих діалектах. Двоїна мала свої відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини.

Деназалізація – втрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий. У IX–X ст. відбулася деназалізація носових давньоруської мови, в результаті чого [ǫ] змінився на [у], [ę] – на [а]: *zǫbъ > зуб, *dǫbъ > дуб, *rǫka > рука, *męso > м'ясо, *desęts > десять, *zęts > зять.

Депалаталізація (від латин. *de…* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення й *палаталізація*), диспалаталізація – утрата м'якості приголосними.

Детермінатив (від латин. *de…* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення та *terminus* – межа, кордон) – успадковані від праіндоєвропейської мови праслов'янські основотворчі суфікси, що складалися з голосних **-ā-, -ŏ-, -ŭ-, -ĭ-, -ū-** або закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосні **-n- (-men-, -en-, -n-), -s- (-es-, -os-), -t- (-ent-), -r- (-ter-)**. Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основ, відповідно до яких визначалися типи відмінювання іменників.

Дивергенція – розходження у мові однакових чи подібних явищ.

Дисиміляція – фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким.

Диференціáція – одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли виявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

Дифтонг – поєднання двох голосних звуків в одному складі.

Дифтонгíчне сполýчення – сполучення типу дифтонга, яке складається з голосного звука з наступним сонорним.

Діакритичні знаки, діакритики – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

Діале́кт – відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

Діахронія (від грец. *δια…* – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *χρόνος* – час) – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв'язку з еволюцією.

Діереза – втрата звука чи складу в мовленнєвому потоці. Напр., після занепаду зредукованих голосних ъ, ь утворилися нові групи приголосних здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стц, сткл, рстн тощо, які у вимові й на письмі втрачають д, т, л, н: *борозна* < *бороздьна, вісник* < *вѣстьникъ, серце* < *сьрдьце, місце* < *мѣстьце* та ін.

Довгі голосні – голосні звуки, тривалість артикуляції яких довша звичайної. Д. г. були властиві для праслов'янської мови, у якій вони виконували фонематичну функцію.

Друге повноголосся – незакономірна поява звукосполук -оро-, -оло-, -ере-, -еле- з поєднання сонорного р, л зі зредукованим.

Енкліти – слово, яке не має власного налосу й приєднується до попереднього *(хотів би, скажи-бо).*

Епенте́за – поява додаткового звука у складі слова.

Етимологія – 1. Походження та історія розвитку слова або морфеми. 2. Розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем.

Етимологі́чні голосні́ – первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Єр, йор – назва літери ъ у кирилиці. У старослов'янських, давньоукраїнських та інших слов'янських пам'ятках позначала редукований голосний заднього ряду. Внаслідок занепаду редукованих звук ъ у слабкій позиції зник, а в сильній перейшов у [о]: укр. сон – сну (з сънъ – съна).

Єри – назва літери ы у кирилиці. Складена з двох кириличних літер – ъ («єр») та і («і»), чим і пояснюється її назва.

Ікавíзм – розвиток і вимова в українській мові і на місці ѣ та етимологічних о, е в новозакритих складах.

Закон відкритого складу – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. в. с. полягає в тому, що звуки в межах складу розміщувалися за зростаючою звучністю, тобто, як правило, склади закінчувалися голосним.

Закон звукового (складового) сингармонізму – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. с. с. полягає в тому, що в межах складу поєднувалися голосні й приголосні однорідної сфери артикуляції – задньої чи передньої.

Закритий склад – склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук.

Зредуковані голосні – голосні, що вимовляються неповним голосом. Їх називають ще голосними неповного творення; надкороткі голосні неповного творення ъ, ь, що виникли на ґрунті праслов'янської мови внаслідок редукції праіндоєвропейських *ŭ та *ĭ.

Зумовлені звукові зміни – зміни, які відбуваються під впливом різних умов, наприклад, близькість або сусідство звуків.

Імперфект (лат. *imperfectus* – недосконалий, неповноцінний, недоконаний, від im... – префікс, що означає заперечення, відсутність, і perfectus – досконалий, доконаний) – у давніх слов'янських мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення вже не актуальну.

Інфінітив (лат. infinitivus – неозначений), неозначена форма дієслова – дієслівне утворення, що називає дію або процесуальний стан (бігти, писати, мовчати) без вказівки на спосіб, особу, число і рід.

Історичні чергування – морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасних мовах, і сьогодні є наслідком фонетичних змін, що відбувалися в давні часи.

Історія української літературної мови – 1) частина історії української національної мови і культури, що засвідчує появу та поширення літературних писемних пам'яток, створених за відповідними мовностильовими нормами; історія писемних і усних стилів української літературної мови; процес становлення і функціонування літературних норм; 2) навчальна дисципліна.

Кількісні чергування – зміни однакових фонем за місцем утворення, але різних за довжиною тривалість (наприклад, ī/ĭ, довгі та короткі голосні однакової якості, але різної довжини).

Класи дієслів – групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива. У праслов'янській мові за основою теперішнього часу дієслова поділялися на 5 класів, а за основою інфінітива – на 6 класів.

Конвергенція – процес зближення звуків (витворення звука и з давніх і та ы).

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови.

Контракція – стягнення (повних форм).

Коро́ткий звук – той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка ˘)

Лабіалізація (від латин. *labialis* – губний) – вимова звуків, коли губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

Метате́за – перестановка звуків або складів у слові внаслідок асиміляційних чи дисиміляційних процесів

Монофтонг (від грец. *μονός* – один, єдиний і *φῦόγγος* – звук) – простий голосний звук.

Монофтонгіза́ція – процес трансформації дифтонгів і дифтонгічних сполучень у прості голосні – монофтонги.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Народна етимологія – назва, яка вживається (на противагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з

іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії.

Неповноголосся – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень **-ра-, -ла-**. Напр.: *влада, враг, глава, гладкий.*

Нескладовий голосний звук – звук, який не утворює складу (ў, ĭ).

Новий ѣ – у староукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук **[ĕ]**, що в XII ст. після занепаду **[ь]** розвинувся з етимологічного довгого **[ē]** в нових закритих складах. На письмі позначався літерою ѣ. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього ѣ, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового h на **и**, тоді як у випадку з давнім h вона звичайна.

Носові голосні – звуки, під час утворення яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину. Н. г. у кирилиці позначалися літерами ѫ (юс великий) і ѧ, (юс малий). Сучасній українській мові Н. г. не властиві. Наявні в польській, французькій, португальській мовах.

Нуль зву́ка – відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Напр.: *день – дня.*

Палаталізація (від лат. *palatum – піднебіння*) – пом'якшення приголосних в певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння.

Пам'ятки української мови – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у тому числі її говорів) та дослідження історії української літературної мови. Серед джерел вивчення історії української мови писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямі розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення та розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу.

Парадигма – у широкому розумінні ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших; групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вужчому розумінні – об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може в мовленні бути заміненою іншою мовною одиницею цього класу.

Перехідне пом'якшення – зміни приголосних під впливом голосних переднього ряду чи **[j]**.

Перфект (лат. *perfectus* — довершений) у спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах – видо-часова форма, що означала дію, яка почала виявлятися до моменту мовлення (мин. ч.), але результат якої наявний і в момент мовлення. П. можна визначити як мин.-теп. час. Перфект мав аналітичну особово-часову парадигму, до якої входили дієприкм. форми на -лъ – носії лекс. семантики – та особ. форми теп. ч. від *дієслова* быти, що виражали грамат. значення.

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum*, букв. – більш ніж довершене), давноминулий час, передминулий час – часова форма, що означає дію, виконану в минулому за якийсь час до моменту мовлення.

Повноголо́сся – характерне для української мови (а також деяких слов'янських) сполучення звуків -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними в кореневій морфемі.

Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого голосного ь.

Порівняльно-історичний метод – метод реконструкції, відновлення фактів історії мови, не зафіксованих у писемних пам'ятках; послідовне зіставлення фонетичних, морфологічних, словотвірних ознак споріднених мов. Мета застосування П.-і. м. – відтворення характерних ознак прамови.

Прамова – мова-основа споріднених мов, реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу.

Праслов'янська мова – спільнослов'янська мова, на основі якої виникли й розвинулися всі слов'янські мови. П. м. виокремилася з індоєвропейської мовної спільності. П. м. реконструюють на підставі зіставлення фактів усіх слов'янських мов та їхніх діалектів. Сама П. м. також мала діалектні відмінності, що дали початок різним слов'янським мовам. Імовірний час існування П. м. – II тис. до н. е. – V ст. н. е.

Протéза – приєднання на початку слова додаткового приголосного або голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови.

Протетúчний звук – це звук, який приєднується на початку слова.

Протоукраїнська мова – перехідний стан між праслов'янською й українською мовами.

Редукція (від латин. *reductio* – повернення, відновлення) – зміна мовних характеристик звуків (сили, довготи, тембру), зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотворчим елементом. Кількісна Р. – зменшення тривання звука, що викликане його ненаголошеною позицією. Якісна Р. – зміна артикуляції звука через неповне виконання артикуляторної програми. Цей тип українській мові не властивий. В історичному сенсі Р. стосується редукованих голосних **[ь]**, **[ъ]**.

Редупліковані форми – морфологічна зміна, повторення тієї самої форми *(*сесь, сесе, сеся; *далеко-далеко, ось-ось).*

Секундáрний голосни́й – вторинний чи новий голосний о та е, що сформувався після вокалізації редукованих голосних.

Сингармоні́зм – об'єднання в одному складі звуків однорідної або подібної артикуляції.

Синхронія – (від гр. *synchronos* – одночасний) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному

функціонуванні фонетичних, лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему.

Складотво́рчий звук – той, що здатен утворити склад, наприклад, голосний або складотворний сонант.

Спро́щення – зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Старослов'янська мова – перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів – солунського – для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг.

Староукраї́нська мо́ва – це мова, що була поширена у XIV– XVIII ст. в Україні та Білорусі, яка функціонувала в різних сферах – юридичній, конфесійній, науковій тощо.

Стягнені форми – утворення одного звука на основі двох.

Супін – незмінювана дієслівна форма, яка вживалася в давніх слов'янських мовах при дієсловах руху для означення мети дії. Уживалося у сполученні з іншим дієсловом, указуючи при цьому на мету супровідного слова: *иду рыбъ ловитъ.* Формальною ознакою супіна був афікс -тъ. Згодом функції супіна, зокрема в східнослов'янських мовах, перейняв на себе інфінітив.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням.

Тематичний голосний іменної основи див. детермінатив.

Тенде́нція – напрям, у якому здійснюється розвиток якого-небудь мовного явища або мови в цілому.

Церковнослов'я́нська мо́ва – в основі старослов'янська, що на східнослов'янському ґрунті зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від мови-основи.

Членні форми прикметників – форми прикметників, утворені шляхом поєднання з анафоричними займенниками.

ДЛЯ НОТАТОК